

СУЧАСНІСТЬ

СІЧЕНЬ 1971 · Ч. 1 (121)

**НОВІ ПОЕЗІЇ КАТЕРИНИ ГОРБАЧ
ТА ВІРИ ВОВК**

**С. ГОРДИНСЬКИЙ ПРО БАЛЯНС
КУЛЬТУРНИХ ВТРАТ УКРАЇНИ**

**Р. РАХМАННИЙ ПРО ДІЯЛОГ
ДОН КІХОТА І ГАМЛЕТА**

**М. ПРОКОП ПРО ГРУДНЕВІ ПО-
ДІ В ПОЛЬЩІ**

**„SUČASNIST“ — JANUAR 1971
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III**

Окремими книжковими виданнями появились,
друковані в журналі «Сучасність», повісті

Олекси Ізарського

РАНОК
(випродане)

ВІКТОР І ЛЯЛЯ
ЧУДО В МИСЛОВИЦЯХ

Перша книжка має 151 стор.; друга — 135 стор.; третя — 127 стор.

Ціна: 7,— нім. марок або 2,— амер. дол. за одну книжку;
в інших країнах — у валюті, перерахованій на долляри.

Замовлення просимо надсилати на адресу нашого видавництва.

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ у Нью-Йорку
опублікувало в серії

«Суспільно-політична бібліотека» — ч. 19

гостро публіцистичну працю, перше видання якої появилася
в 1919 році в Саратові:

Сергій Мазлах і Василь Шахрай
ДО ХВИЛІ

Що діється на Україні і з Україною
Вступне слово Івана Майстренка.

На зміст цієї книги складаються такі розділи: Pro domo — Війна і революція — Дві доби революції — Росія й Україна на тлі світових подій — Стратегічний плян відродження єдиної і неділимої Росії — Скоропадський і Денікін — Директорія — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Окупанти — Тенденція українського руху: самостійна Україна — Революція в Австрії. Галичина — Чи можлива незалежна від Росії Україна? — Як пишуть історію — Український національний рух на тлі сучасного капіталістично-імперіалістичного господарства — Єдність чи самостійність? Дві політики — Союз пролетаріату з дрібною буржуазією проти світового імперіалізму — Століпінщина — Українська комуністична партія (більшовиків) — Ми «націоналісти». Ми «шовіністи» — Запитання тов. Ленінові.

Книжка має 304 стор. Ціна — 3 дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» та «Сучасність».

Адреса вид-ва ПРОЛОГ: Prolog Research Corporation
875 West End Ave.
New York, N. Y. 10025, U.S.A.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

СІЧЕНЬ 1971 • Ч. 1 (121)
РІК ВИДАННЯ ОДИНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт, Богдан Кравців, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Володимир П. Стахів, Олег С. Федішин

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади дозволені тільки за виразним поданням джерела.

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz
Verantwortlicher Redakteur: Wolodymyr P. Stachiw

Druck: »Logos« GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19, Bothmerstraße 14.

Чапля серед вішаків

Катерина Горбач

I

коли падає
чапля в криницю
це звідомить
кульбаба

коли падає
спомин на темний листок
а листок вологий від спомину
це звідомить
сон-трава

коли шукає
жінка стертої ночі
що нею вкривав коханий
це звідомить
очерет

коли слово
гірке від диму
коли осінь і вітер
трава і кульбаба
коли слово і дим
це ти
це волого звідомить долоня

II

швидкий дощ
вбиває зіницю
швидкий дощ
вбиває кору
поплили осінні райдуги
змили пайку крила хвилеву
що старцям приділив її крук
коли кігтем коротив шукання

поплили отари осик
а за ними торішне ридання
і танго на коні із кори

остався тут дощ — певидкий дощ
що зливає літо з руки
із покрівлі з коси
із чекання

III

розшукай око
в гнізді — ти побачиш
як жінка торочить чаплі
ярлик з очерету

приклади вухо
до дна — ти почувеш
як хмара лущить горіх
і кидає лушпиння під ноги
в її черевіку
мірка спокою

IV

а ще коли сонце
закопає вранці
муравлине гніздо
коли очерет
зронить чаплі пера
тоді львівська сльоза
лезом щербатим
вб'є нептунів в сусідніх озерах
і тоді вже в дуплі
укладуться
і чапля і дим і рука

V

недільні верби і трави
віщували тривогу
згортало паруси листя
час готувався в дорогу
складав стрілку в горіх

на другому березі чапля
паперову сорочку дошила
й не знялась —
де були колись крила
безпорадно лопотав сміх

летів останній телесик
примерзли до води карі дні

старці злобно шкірили зуби
і співали сороміцькі пісні

а сорочку, тишу чекання
вкривав — новорічний сніг

VI

я чекала тебе
де дні числили дороги
я в'язала птаха
зі смутку і вологи

ти прилетів
зі сопілкою мудрого листя
ти прилетів
з годинником на гачку вуха
ти співав час
і не бачив птаха і смутку
ти не чекав

довгий був день
а ще довше тліло
паперове крило

VII

1

щонаочі з солом'яних брилів
злітають руки
падають важко і сумно
на місто і час
заглушують півнів
звіщають безсмертя крука
складаються в пізній
циганський шлях

2

тихо коли шукати когось
щоб словістити про осінь
і про змію що в скверу
шукає щітки, рушника і сльози
а знаходить — паданиці
про дідів що шукають води
а знаходять весла
про мужчину що шукає жінки
а знаходить поле
про пальці
що не знаходять нікого

з яйця золотої качки
 котився горох в зінці немовлят
 протяг порвав золото павутиння
 і освітив жабу що плюскоче
 в ванні царівни
 бліді горобці доїдають
 млинці й спів
 бо глядачі вмерли
 під час оплесків костеніли долоні
 пахне вічністю
 бігають срібні олені
 по виголених скронях

прощання

дванадцять годин має ніч
 ти вирізьбив гайвороння
 на моїх грудях

а в ночах
 чорніє хліб
 а яблуні
 стопнуть під дзвоном
 своїх жовтих годин
 твоя рука
 відсилає кришталеву грушку
 дванадцять вороних годин
 має ніч

шукання срібних волів

знімається пара
 зі срібних копит і вкриває
 крилатих волів рушником
 виріс ліс
 запахло
 пальцями коханої
 і земля загугнявила
 її любиму пісню
 срібно над лісом
 самотній дід стереже
 жовте поле
 а ліс
 так пахне ніччю
 і вплив обох у свою
 глинясту долоню

скоро кінчається
ніч у листі теплім
як твої обійми
ти спиш у полум'ї
всіх білих свічок
і часто гукаєш
але гуси не чують
ти плачеш в моїй
жмені вночі
і плетеш кропив'яне крило
воно
восени в'яне
але гуси не чують

щедрий вечір

1

вона
загубила волів
а він
пішов їх шукати
в долині
звідки ранком
заносить дим
порядок дня
вона
вишиває рушник
а він
в долині
де крила кам'яного лебедя
гасять попіл
калини і саней

2

скоро
розріжуть хліб
і питатимуть чому
він
пахне так гірко
і не здогадаються
що в ньому
він ліг зморений
блуканням

настрій

вологі зайчики
 лоскочуть пазурі
 голуба
 нишком плачуть
 горіхи
 під домом
 чотири чорні чоловіки
 перекурюють перед чорними
 марами як щосуботи
 старець
 витанцьовує свою душу
 в ринві
 час
 затаїть і цю весну

*

наше солом'яне
 вітрило
 летить ніччю
 бо вітер ранком
 глухне
 король буде нам
 білу вежу
 на білій горі
 і біло будуть усміхатися
 твої долоні
 солом'яне вітрило
 несе нас уночі
 щоби не було пізнати
 золота
 в наших слідах

*

моя гарна мати
 вкрила горіхи
 білим рядном

моя гарна мати
 снувала в калині
 прядиво біле

воно вкривало
 калину село
 і біло вліталосся
 в мамине волосся

моя гарна мати
 випряла білого птаха
 і відлетіла на ньому

моя гарна мати

під солом'яним
крилом прабаби
бринить обрій
полудня
пеньки
зраджують паданицями
розв'язку хрестиківки
затишне
літом чекання

на моїм одвірку
вінок часнику
в моїх очах
білий клен
ти копаєш криницю
під моїм вікном
тліє роверист
ти копаєш криницю
твої руки
вичісують дим
з мого волосся

* * *

мамі

коли в колисках
задимлять бакарасти
а п'яти шорсткі від попелу
скуй стремено
із крижинок в косі
рано
зацвіте кінь
між айстрами в подвір'ї
і розкине шибку
не дивись йому в вухо
візьми гребінь, перо
і покропивну сорочку
не дивися ні вправо ні вліво
ні назад
а звивай його гриву
в клубок
прислони око
наперстком
значи шлях
не співай

Тіні і люди

Ліда Палій

МОРЕ БІЛОЇ ПІВРЕАЛЬНОСТІ

Прокинулась із свідомістю, що довго була непритомною. Пучками пальців торкнула шерхкий бандаж на голові і зразу з'ясувала, де вона. Перев'язка обмотує сувій всеохоплюючого щему.

— Сестро, благаю, чогось проти болю!

Над ліжком коливається заклопотане обличчя. Ганка не може пригадати, якою мовою заговорила. Намагається ще раз по-німецькому.

По іньекції голова стає легкою і приємно котиться по подушці. Стіни розступаються, а в чорних рамках пливе риба й кумедно всміхається майже людським обличчям. В акваріумі вікна білість в усіх відтінках. Яскраються фасади домів, виблискують кетяги квіту акації. Ганка радіє, що прийде час, коли, відкривши вікно, почує хмільні пахощі.

Кімната — корабель з білими вітрилами, дрімотно колише. Відсвіт дня розхлюпується по стінах. М'які сплески світла мигтять на дзеркалі і капають на порцеляну умивальника білими яскринками...

... Білі ромени, безліч їх. Ганка припала щогою до теплої землі, голівки квітів тріпотіли на довгих стеблах вище вітряка. Млин радісно розкрився і дивився синіми очима шибок далеко в море.

Мрія моя
і млин над морем
у Мальме.

Йон-Ерік не розумів нашвидку настановних слів, однак посміхався ввічливо. Він уже не читав, в окулярах з тонкою золотою обвідкою мигтіли ромени. Згасив їх, поклавши скла в кишеню. В очах залишилися кольори пом'ятої зелені й торшинього листя. Ганці було затишно з його очима. Вона любила того хлопця, що мов би прийшов в її життя з дев'ятнадцятого століття, з обвислими каштановими вусами на засмаглому обличчі і розстібнутою полотняною сорочкою якогось старосвітського фасону. Ввижались сповільнені кадри Бергманових «Суніць», і Ганка ширяла, не торкаючися стопами квітучого поля, а біла довга сукня переливалася по ногах.

Очманілий світ пах дикою рожею, дзвенів бджолами. Стелився супокій.

Ганка підвелася. По лиці сковзнулися прив'ялі ромени, якими раніше Йон-Ерік закосичив її. Охлялі голівки квітів нагадали, що все гарне буває нетривке, що рай утрачають, і вона ще більше полюбила свого вікінга.

Через вікно лине ранне надвечір'я. Все буде добре. Лікар запевняв, що за кілька тижнів і сліду по аварії не залишиться. Ганка жде, а час примхливий у цій білій гавані: то повзе гусінню, то знову мчить птицею.

Морська пташка шугала з виляском у них над головами. По той бік ставка у шуварах цибали журавлі.

*Занадівся журавель, журавель
до бабиних конопель, конопель.
— У Чайковського є либонь така мелодія.
— Угу.*

При березі легко прихлипувала вода. Тут під деревами не цвіли вже квіти. Ганка пересипала між пальцями кавове волосся Йон-Еріка. Вгорі оберталися кружалця соснових шпильок, весь світ ішов кругішем: дідусі на лавках, дерева і ставок. Тільки вони двоє залишилися на місці. Сутеніло, але уста у Йон-Еріка пахли ще сонцем і смакували розпеченою живицею. Їм хотілося, щоб відплили лавки з дідусями, бо вони перша пара у світі, від них усе починається, і їм люди зайві.

У вітці туркало двоє диких голубів. Як давно не чула Ганка диких голубів!

До болю баглося бути близько одне до одного, і вони, обнявшись, поквапились у місто.

РЕПТИЛІЇ У ТВАНІ

Із дзеркала дивиться на Ганку кошмарне розбухле обличчя в різних відтінках червоного і синього, ніс обліплений гіпсом, а на місці очей тільки щілини. Усе позшиване темною ниткою, мов у шматяної ляльки, і обмотане пов'язкою у ржавих плямах, наче б на те, щоб усі ці недоречні елементи трималися купи. Ганка намагається всміхнутися до жалюгідної істоти, однак біль прошиває блискавкою вздовж шраму під оком.

Гойднулося дзеркало, ноги підламалися. Ганка потяглася знову до ліжка. Понівечене обличчя не може мати нічого спільного з нею. Чому воно чигає на неї?

На сусідній постелі розвернулося подібне чудище із спілими сливами навколо очей. Тільки чому тій німці так весело? Чому безнастанно цокотить і заглядає задоволено в ручне дзеркальце?

— Я завжди була гарна, а тепер хлопці зовсім подуріють.

Співжителька позбулась у клініці обвислих повік і мішечків під очима.

У них із Ганкою немає спільної мови, тож німка роз-телефонує, чваниться своїм найновішим «скарбом»: турок він, і грошей у нього, як полови! І регоче розкозисто...

Ганці млосно. Вона робить зусилля втекти у світ гарного, якщо він десь існує...

На пом'ятій постелі, на підлозі порозкидані у безладді ілюстровані журнали, частини одягу. Все строкате, мов сама їхня власниця, в якій нерівно крашене морквяне волосся. Під ліжком на тарілці вчорашнє тістечко й недокурки.

Хочеться ще ширше відкрити вікно.

З нудьги Ганка розглядає заяложені журнали. У них щось відштовхуюче і рівночасно притягаюче, мов гіпнотичні очі кобри. В журналах роздовбують щонайбільш сенсаційне: скандали, убивства, розпусту, вульгарну нагість, усе з деталями та фотографіями. Усе слизьке, мов твань, грузьке... Ганка тупцює в багні і не в силі з нього вибратися.

Уночі щось волохате присмоктується до неї і не дає заснути. Відомо, в болотах водяться чорти, які ходять теж по людях і підшиптують ересі про безнадійність і недоцільність життя.

Німка сопе рівномірно, в умивальнику монотонно бубнить вода, в голові деренчить настирлива катеринка.

У парку Тіволі скреготали органи карусель. Хрипка музика і обезтілений регіт у голосниках пиляли нерви. Ганка та Йон-Ерік пірнули в строкатий натовп і обнялися, щоб не розгубитися раніше, як їм це призначено. Заносило дешевим товщем смаженої картоплі від павільйонів, які архітект немов би не міг завершити і ліпив нові вежечки, балькони та аркади. Засміченими доріжками волочилися моряки і їхні дівчата з довгим липким волоссям. На сцені малого театру акробати і блазенства. Весь парк розвернувся у всій своїй вульгарності.

У цю блідонебу скандинавську ніч Ганці і Йон-Ерікові прагнулося знову кинутись у морські хвилі.

КРИК У ПОРОЖНЕЧІ

Сестра-відьма відбуває свій ранній ритуал. Оглядна, непривітна жінка, без імени і з обличчям, якого не запам'ятовують, розбуджує Ганку лопотом дверей і бряжчанням голки в бляшаному підносі.

— Прошу відвернутися до уколу. Пеніциліна.

Очманіння, холодний біль, і сестра зникає.

Співжителька вимкнулась із клініки разом із своїми декадентськими журналами, з яких вона немов колись сама

виповзла. Охайно застелене ліжко залякло самотністю, кімната стала антисептично чиста. За дверима глухомань і загадковість невідомого. Нагі стіни збіглися до купи, тільки одна риба вишкірилася на картині. Гострі скалки світла у дзеркалі разять очі.

Ганка знову біжить до свого відображення в дзеркалі. Немає вже гіпсу на носі і перев'язку зняли. Залишилося набрякле лице в синцях, ряд дрібних вузликів на шрамі під оком і позліплюване волосся. Обличчя перекошене на один бік. І стає ще моторошніше, тому що воно вже подібне до Ганки.

І як воно скоїлося? Таксі з аеродрому у Франкфурті, і хаос, коли світ провалився. Проблиски свідомости, метушня в міському шпиталі, чийсь зойк, а тоді ця тиха клініка і сьогоднішня порожнеча.

На чардаку поруч них не було нікого. Пройшов дощ і залишив синє небо в камюжах на помості та в краплинах води на лавках. Йон-Ерік проводжав Ганку до Данії. Прощалися від хвилини, коли зійшли на корабель, а, може, вже від часу, коли зустрілися. Коло пристані в Мальме жалібно дзенькали буї, чайки квилмили і розгублено галасували при кожному повороті судна. В заламах їхніх крил було теж щось прощальне.

Плесо моря — блискучий спілий баклажан. Згодом на чардак повиходили пасажери. У закоханої пари був свій власний світ — у людей свій, і не було потреби переходити меж між ними. Скандинавці вмійють відмежовуватися байдужістю, не дошкуляють зайвим зацікавленням і не карають обуреними поглядами.

Ганка та Йон-Ерік бачили тільки одне одного. Хотілося запам'ятати всі деталі зовнішности, збагнути всі закамарки почуттів. Була потреба ніжнощів, пестощів пучками пальців і солоними устами.

В очах у Йон-Еріка розгубленість.

— Пам'ятаєш ту птицю, що ячала вночі за вікном?

Ганка дивилася на корму корабля, де на щоглі вітер ламав жовтий хрест на синьому полі.

— Навіть твій прапор розвивається в печалі.

Сонце зайшло, ще тільки чайки несли його на крилах. Відгонило дьогтем і рибою. Корабель вдарив об берег. Затряслися вежі Копенгагену, і коло ратуші засурмили варяги у кругі рози. Кінець прийшов природно, як приходить осінь по літі і зима по осені.

Ганка відкидає думку телефонувати до Мальме. Тоді у Данії був невідкличний кінець. Пригадує свій вигляд і розгублюється в плачі.

У вікні за ажурною фіранкою цвіт акації цілком сухий і тепер безшелесно облітає. Світ — потворний старомодний годинник, де все має свій розмірений ритм і в означений

час висуваються фігурки, потрясуться, заколиваються і знову зникають.

Щоранку о тій самій порі у брамі будинку через дорогу появляється бабуся і чалапає вниз вулицею, згодом вертається з сіткою, повною накупленого. У вікні мансарди розхристана жінка витрясає подушки і залишає їх провітрюватися на сонці. До сусіднього заїзду заходить кругловида служниця, далі чалапає старий чоловік з палицею і часто зупиняється. Немає молоді, не граються діти, тільки інколи від ліхтаря до ліхтаря плутається кульгавий пес.

Довгий скучний день у чужому місті. Одноманітність на хвилину перебиває дрібна грекinya, що приносить їжу.

— Мальцайт.

— Дякую. У вас багато праці? Скільки тут хворих?

— Мальцайт.

Знову скрегочуть коліщатка і обертаються за своїми законами. Цим разом — це фігурка, що крутиться на скриначці під звуки музики і не зупиниться, доки пружина натягнена. У Ганки появляється недоречне бажання розтроцити кулаком механічну ляльку.

Чому одцурався її весь світ? Де люди?

У нетрях клініки ні шереху. Хто сусіди? Скільки їх? Тюрма без ґратів із написом: «Суворо заборонено відвідувати чужі кімнати».

По полудні зникають люди і з вулиці. Там беззвучний, беззалашний світ. День соняшний, однак позбавлений тепла. Мертвотність, довгі тіні на глевкому тлі мов на спорреалістичній картині.

Самотність гойдається на павутинні в куті, стелиться по підлозі і звисає з підвіконня, мов годинник Сальватора Далі. У мозок урізується здогад, що, може, всі люди загинули в якійсь жажливій катастрофі, що Ганка залишилася на світі сама. Павук пряде тенета і душить її, вона летить у безвісті. Самотність широко розкриває рота, мов у крику...

— Ви дзвонили?

Непривітна сестра виблискує окулярами. Ганка отрясає кошмар.

— Вибачте, це випадково.

Сестра щось бурмоче і грюкає за собою дверима.

ВІДРЕСТАВРОВАНІ ФАСАДИ

Наважується вийти на вулицю. Наділа капелюх з обвислими крисами і сховалася за темними окулярами. Заздалегідь приготувала булку для кульгавого собаки. Він хапає їжу, жує її, завертаючи круглими очима, відвертається і шкутильгає геть. Не допомагають пестливі слова.

Ганка плентається опустілими вулицями в дільницю давно відцвілої елегантності. Ряди полинялих домів з занедбанними городчиками. За штахетами почахлі троянди пере-

спілого літа. Повісма плющу на фасадах лізуть в очі вікон, дерев'яні віконниці заплющені.

У будинків особливий вигляд. Карнизи, гірлянди обриваються, де колись у війну розвалювалася стіна. Далі вже гладкий тиньк іншого відтінку. Усе мов у поспіху полатане, місто з відреставрованим обличчям. Ганка відчуває споріднення з ним.

Блукає далі і зустрічає все більше людей. Дехто вибаньчує на неї очі. Люди чужі, і вона стає сторожка, ляклива сарна, що пружиться, готова тікати. Тут між людьми ще більш самотна, як у своїй кімнаті.

Ховається в клініку, закриває двері і залишає назовні людський страхітливий регіт.

Смерком знову виходить на вулицю. У скверіку натрапляє на руїни церкви, залишені ще з війни, мов звалища надій. Тьмяна силуета розвалених стін і порожні ями вікон. При вході сходи ведуть у нікуди, і Ганка думає про безпросвітність життя. Ідеш отак, куди? У чому сутність усього?

Навколо скверика світла у вікнах, там живуть люди. І щось всередині втихомирюється. Народжується надія...

ЛЮДИ У СОНЦІ

Доброзичлива сестра Юта миє Ганці алькоголем волосся, помагає зачесатися, заохочує гарно одягнутись і викинути геть кумедний капелюх.

Ганка задоволена своїм обличчям, воно вже симетричне, немає чорних ниток, а синці покриті пудрою.

Іде у пальмовий парк. Там у парниках тропічна рістня. Вологе тепле лоно, в якому кільчиться життя. Початок. Ганці крутиться голова від пахоців і духоти.

Назовні лагідне сонце пестить щоки. Світло просочується крізь зелень. Запах кошеної трави і спілого літа навіває спогади з дитинства, заховані у пам'яті так десь зараз за закрутом, і Ганка безуспішно намагається їх відтворити.

Під ноги котиться м'яч, і вона відкидає його дітям на моріжку. Малята обдаровують її розсміяними личками.

Сідає на терасі і гасить довготривалу спрагу склянкою вина. При сусідньому столику про щось гаряче сперечаються молоді люди. Як радісно! З віддалі чути оркестру, грає мелодію життя. І стає соромно, що все існування узалежнила від свого вигляду. Може тому, що лице — вікно до людей...

Іде вглиб парку. Коло малого басейну знову сідає перепочити. Неподалік американський вояк силпе окрушинки горобцям. У нього інтелігентне обличчя, і помітно, що він ніяково почувається в уніформі. Ганка задивилася на хлопця, як на весь нововіднайдений світ, а вояк приязно, майже зальотно усміхнувся. Ганка зашарілася і, не озираючися, біжить геть поміж пахучі квітники.

А десь у глибині дерев туркоче пара диких голубів.

Тао є там, де його знайти

Гуї-Мінг Ванг

Гуї-Мінг Ванг, народжений 1922 року в Китаї, де студіював в Ажойському університеті до 1942 року. Після війни переїхав до США і студіював у Місурському та Нью-йоркському університетах. Опісля був викладачем в Єльському університеті та мистецькій школі в Провіденсі, Род Айленд. З 1964 року викладає в Массачюзетському університеті в Емгерсті.

Зацікавлення Ванга широкі: він почав з літератури, а згодом перейшов до образотворчого мистецтва; тепер малярство стало його основною професією. Його твори виставлялися в багатьох містах. Між багатьма самостійними виставками треба згадати його виставку в галерії Колянківських у Торонто в 1968 році. Від кількох років Ванг інтенсивно працює в ділянці дереворізу: недавно появилися два альбоми його дереворізів, він ілюстрував також кілька збірок поезій.

В американських, зокрема університетських, журналах можна часто зустріти його статті на мистецькі та літературні теми, есеї і поезії.

З дозволу автора друкуємо переклад його «Тао є там, де його знайти», опубліковане англійською мовою в «Єльському літературному магазині» за березень 1960.

Я. Г.

«Та ну їх к' бісу, цей уряд і посаду. Я знову вільний», пробурмотів сам до себе Чуанг Чу після того, як померла його жінка десь приблизно триста років до нашої ери. Він не належав до тих, хто підлещується до першого-ліпшого йолопа, що сидить у канцелярії за більшим столом, ніж він. Він був радий, що не мусів більше марнувати своє життя в товаристві тих огидних дурнів, слухаючи їхні підлабузницькі розмови і бачачи їхні вдавано солодкі усмішки. Що за зусилля тільки бути в їхнім товаристві, не говорячи вже про розмотування бюрократичних вузлів. Вони, ці йолопи, навіть не могли сказати, в котрий бік повзе рак, тоді як самі тільки те й робили, що ходили рачки. «Життя, це ніщо інше, як вітрило», казали вони бувало. — «Куди вітер віє, туди тебе й несе. Той, хто набере найбільше вітру в своє вітрило, буде перший». Їхні життєписи звучали, як життєписи хробаків, безконечна розповідь про те, як душать, і одурюють, і ссуть кров, і копають під кимось. Вони тільки те й роблять, що шукають вади в інших, як мавпи блохи в своїх родичів.

Так наче б не варто було жити, якби життя не мало вад. І так само к' бісу з учнями. Вони кажуть, що хочуть учитися філософії, але якої саме філософії? — Філософії «як»: як забагатіти, як зажити слави, як це, як те. Ще заки вони вимовили перше своє слово, їхні голови вже тріщали від думок інших, як хата лихваря. Його не цікавило бути нянькою інших, і він не мав у пляні бути сторожем їхнього лихварського краму. Він був людиною Тао, і Тао не можна нікого навчити. Так Чуанг Чу відпустив своїх учнів і зрікся своєї посади.

Після того, як він повернувся до Сунг, краю, звідки він походив, його тількищо здобута воля була спутана його порожнім шлунком. Він вирішив, що зароблятиме на хліб, роблячи сандалі. Сандалярство, як професія, казав він собі, має дві вигоди — можна думати, працюючи, і маєш справу з природою, а не з людиною, цією найбільш організованою, вченою і механізованою твариною на світі. Коли його руки робили сандалі, його мозок пірнув у провалля Порожнечі, Самоти, Такости й інших філософських видумок. Він пробував не думати, але думка про недумання вдиралася в його мозок, як у легені повітря. Він думав про соломку, насіння, сонце, дощ. Він думав про сандалю, ногу, землю і знову про насіння. Він думав про те, як життя виростає з землі, щоб знову вернутися до неї. Він хотів знати, чому людина починає своє життя плачем. Чи життя справді така мука, що треба сповіщати про нього слізьми? Людина приходить на цей світ голою і такою ж його покидає. Все належить цьому світові, і ніщо, крім ніщоти, тому другому. Неніщота в людині є причиною його нещастя, хіба не так? Що таке слава? А що — успіх? З успіхом чи без успіху — хіба не всі люди кінчають так само? Він думав в одному колі. Скінчивши кілька пар сандалей, він пішов до міста, щоб їх продати. Та у світі панувала мода на шовкові кашчі, про що він не знав. Він був надто зайнятий шуканням правди в житті.

Коли він повернувся до свого хліва тої ночі, він підложив під свою голову сандалі. Йому снилося, що він метелик і що він пурхав з квітки на квітку. Йому снилося, що він велетенський орел, завеликий, щоб з нього глузували звичайні птиці. Він аж похнюпився, коли пробудився; його сні не змінили світу, під його головою далі були сандалі, і світ належав малій пташці.

«Чи це я снів про метелика, а чи метелик снів про мене?» — спитав він себе. «Мусить же бути якась різниця між метеликом і людиною. Чи перехід від одного до другого є зміною речовини, чи заміною істот? Все постійно переходить одне в одне і міняється, але чи все це є тільки різними видами Одного?»

Він не їв нічого три дні. У розпуці пішов за місто, щоб позичити трохи рижку у товариша. По дорозі чув звук

своїх кроків. Хвилину його увага була зайнята тишею природи. Здавалося, що цілий світ належав йому. Та незабаром вогонь голоду знову став пекти йому в шлунку. Йому здавалося, що він клубок вогню, який котиться.

«Голод дуже цікаве почуття», потішав він себе. «Він загострює наші почуття, він викликає у нас силу, яка штовхає нас уперед; він може навіть спричинити революцію. Хіба не правда, що більше мислителів народжується в часи нужди, ніж у часи добробуту? Що є причиною війни? Тільки голод і почуття „я“ в людині, ніщо інше. Напхати шлунок дуже легко, але як позбутися цього почуття „я“?»

Прийшовши до річки, він напився води, з думкою, що вона загасить вогонь голоду в його шлунку. Але так не сталося. Річка відбивала постать людини, блідої, як привид, з тонкою шиєю, як у чаплі, і лицем, поморщеним, як волоський горіх. Він не йняв віри, що це він.

«Чому життя таке важке? Чому я мушу так страждати?» — плакав він. «Так, життя ніколи не зрозумієш; життя, здається, мистецтво, і його треба жити, а не розуміти. Один філософ сказав колись: „У природі людини є хотіти знати“, та це „хотіти знати“ і є дияволом його неспокою, хіба не так?» Отак думав він і думав, аж пригадав собі, що йти йому було ще далеко.

Довго шов він шляхом, поки зустрів свого товариша на баскому коні. Життя — це крутий шлях, на якому ніколи не знаєш, що тебе чекає за наступним закрутом. Та на кінці, як то кажуть, все нам сяє промінь надії. Це й був його промінь надії. Без церемонії Чуанг Чу сказав до свого товариша: «Слухай, позич мені трохи рижу, бо я ось-ось помру з голоду. Я дам тобі, що захочеш — ось ці сандалі, зовсім нові, і дивися, як вони зроблені». Його товариш був дуже ввічливий, та вживав багатого «якби» і «але». Його останні слова приголомшили Чуанг Чу: «Мені так прикро, що я не можу тобі допомогти. Бачиш, наш скарбник знову забарився, і я ще не дістав своєї платні. Якби ти тільки був навідався місяць тому...»

Чуанг Чу біг, поки не втратив з очей свого товариша, цього скнару цьогосвітнього. Коли він зупинився, сильний біль прошив його шлунок, немов вогненний язик дракона. Він подумав, що йому прийшов уже кінець — що відвічна хвороба голоду звільнить його раз назавжди від його тіла. Він узяв сандалю і почав жувати її завзято. На його диво, вона не смакувала аж так погано.

«Це нове пережиття», сказав він собі. «Це Тао; Тао є там, де його знайти. Тао є у гної, болоті, гірському потоці, і навіть у сандалях. Що за радість досягнути Ву (Саторі) без ніякого зусилля! Це і є правдивий шлях до Тао». Він почав дивуватися, чому люди так завзято цивілізують себе, роблять невідоме відомим. Хіба вони не є жертвами відкидання

своїєї власної невинності? Тільки в невинності може рости Тао.

Жування сандалі викликало у Чуанґ Чу жаль по втраті епікурейських розкошів з того часу, давно вже, коли він був одним з йолопів при дворі імператора Сунґ; за соковитими м'ясивами, за рибою, що не смерділа рибою, за дикою гускою, що шкварчала на вогні у своєму власному товщі. Та найбільше він затужив за стравами, які готувала йому його жінка, особливо за коропами. «Ага, ось і думка! Чому б мені не піти половити рибки?» — сказав собі Чуанґ Чу. Він знайшов мотузок і зробив гачок із шпильки, що мав при собі. Він побачив у траві череп, що мав вираз всезнайка, і копнув його ногою, наче б цей череп був причиною всіх його турбот. У ньому він знайшов трохи хробаків. Надівши хробака на гачок, він почав думати, куди ділася душа хробака. Річка була тиха, і риби плавали собі парами. Це пригадало йому його жінку. Коли вона жила, вона була для нього клопотом; тепер її не було більше, світ видавався порожнім, і він мусів їсти сандалі. Він пожалкував, що поводився колись як виснажений, пересічний чоловік, правда, з одною різницею, що він шукав за пізнанням розуму і нерозуму, за Ву чи Ю, радше ніж любови інших людей чи грошей. Спогад про його минуле немов заворожив його. Його очі дивилися на череп, і він хотів знати, як і чому цей череп народився. Смерть, смерть! Як прекрасно! Як народжується смерть? Тоді він пригадав собі, як найбільший йолоп з усіх, Конфуцій, сказав раз своїм учням: «Як можна знати щось про смерть, не знаючи нічого про життя?»

Тої ночі йому снилося, що череп казав йому: «Ти поводився, як софіст, і хочеш все знати. Та те, про що ти думаєш, це життєві турботи. В смерті справи інакші».

«Як інакші?» — спитав Чуанґ Чу.

«У смерті», відповів череп, «немає королів, ні підданих, ні кляс ні каст. Всі цілковито вільні. Ніхто живий не здібний уявити собі, як можна бути вільним у царстві мертвих. Такого щастя не знають навіть земні королі».

«Якщо б ти міг вернутися на землю, ти вернувся б?»

Череп нахмурився і сказав: «Як ти можеш думати, що я проміняв би волю, якій заздрив би земний король, на турботи людського життя?»

Раптом він прокинувся. Зваблива можливість смерті пригадала йому його юність. Будучи молодшим, він відкинув пропозицію стати прем'єром могутнього королівства Чу, і навіть наполягання його жінки не змінили його думки. Навіщо йому брати на себе турботи прем'єра? Його прагнення відірватися від суспільства виглядало людям як гордування суспільством. Якби Чуанґ Чу мав хоч краплинку бажання мати успіх на цьому світі, він міг би стати королем мудреців кожного одного дня, і денебудь! Ці спомини засмутили його.

Йому здавалося, що він бачив обличчя своєї жінки у черепі і що воно картало його за те, що він був єдиний, хто йшов за її труною, і він побачив свого товариша Гуї Ші, який кивав йому пальцем, обвинувачуючи його у жорстокості до своєї жінки. Він думав, що він уже збожеволів, і самогубство видалося йому єдиним виходом, та думка перетворити себе на череп була надто страшною для нього. Він хотів жити, щоб побачити Гуї Ші знову, щоб знову продовжувати з ним суперечки, як колись. Так, вони сперечалися про все, від пилінки до розміру всесвіту, від смаку страви до суті життя.

Одного дня, коли вони стояли над ставком, Чуанг Чу сказав до Гуї Ші: «Я хотів би бути рибою. Бачиш, яка вона щаслива?»

Гуї Ші буркнув: «Ти не риба. Як ти знаєш, що риба щаслива?»

«Ти не я, як ти знаєш, що я не знаю, що риба щаслива?» Чуанг Чу пригадав з приємністю, що він завжди виходив переможцем у суперечках. Одначе він не міг зрозуміти, як такий блискучий логік, як Гуї Ші, міг бути теж і досить практичним, щоб стати прем'єром королівства Ліянґ.

Він захотів відвідати Гуї Ші. З черепом у руці і з сандалею в роті він помандрував до Ліянґ, сміючися і співаючи. Багато людей сміялося з нього, коли він їх минав, та ніхто не хотів вірити, що він був тим славним філософом, який відкинув пропозицію стати прем'єром королівства Чу. Вістка про нього мандрувала швидше, ніж він, і вона дійшла до Гуї Ші перед ним. Гуї Ші завжди думав, що Чуанг Чу був найбільшим брехуном на сході і що всі його трюки були тільки на те, щоб позбутися своєї жінки. Тепер він був вільний і напевно прийшов до Ліянґ, щоб дістати його посаду. Гуї Ші наказав поліції кинути Чуанг Чу у в'язницю і пильнувати, щоб він не втік із неї.

Так і сталося — Чуанг Чу був заарештований на границі. Коли він зажадав побачити Гуї Ші, поліція дуже радо виконала його бажання, бо хотіла похвалитися перед прем'єром, як добре вона вив'язалася з свого завдання.

Коли його привели перед Гуї Ші, той закричав: «Якщо ти хочеш перебрати мою посаду, поведься хоч як чесна людина. Ти робиш дурня з себе. Якщо тобі не залежить на тому, як ти виглядаєш, то хоч не кидай болота на мене».

«Це найбільший наклеп, який я чув, і найбільше Нетато», запротестував Чуанг Чу.

«Закон законом, і він стосується й тебе», не поступався Гуї Ші.

«Я розповім тобі одну історію», сказав Чуанг Чу поквапно, щоб йому не було перебито, «Жив собі раз орел в раю Південного моря, і їжі у нього було подостатком, і багато малих птиць йому для забави, та одного дня все це

надокучило йому, і він полетів на Північ, де земля була покрита снігом і льодом і не було нічого, щоб заслонило око чи розум. Коли він летів туди, він зустрів маленьку сову з мишею у дзьобі. Він привітався з цією совою ввічливо, та сова нахмурилася, думаючи, що орел хотів відібрати у неї мишу. Друже, якщо ти думаєш, що я той, що відбирає миші, ти дуже помиляєшся».

«Я тільки хотів переконатися, чи ти такий самий жаргун, як колись, і виявляється, що так. До речі, як довго ти хочеш у мене зупинитися? Я постараюся, щоб тобі нічого не бракувало», сказав без поспіху Гуї Ші.

Чуанг Чу кинув черепом у Гуї Ші і вийшов, не сказавши ні слова.

Переклад Ю. Т.

З нових поезій

Віра Вовк

ЄРЕСЬ

Чужі мені лицарі-родичі
Ільнича, Турки, Явори,
Їх кольорова геральдика,
Дванадцятизуба корона,
Череди, отари, млини.
Далекі мені мої смерди:
Не люблю ні рабів, ні вельмож,
Ні хуторянства з учтами,
З могоричами й чоломканням
(Без найбільших потреб).

Не байдужий мені, одначе,
Один лицар Ля-Манчі.

ГОРДІСТЬ

Я — з блискавиці,
З бурі зелених медуз,
Із морських труб.
Вірю в тотальність вулканів,
Роди нових океаній
З невідкличного тіла.
Не дроблю округиш.

ГРЕБІНЬ СОНЦЯ

Жінка гребенем сонця
Чеше волосся з чернозему,
Вгаптовує твій профіль
У золоте павутиння.
А я на порозі з каменю
Рахую весни, осені, зими.

Навіщо питатися, чим начинені
Всякі бички-третячки?
Чому дивуватися, що не літають
Голубці з капустиного листа?
Люди, що їх піддувають,
Відстали роками світла
Від гнізда, що під сонцем.
А на грані свідомости —
Кольорові мандрили
І кудкудакання тих,
Що знесли китайське яйце.

СВЯТА КОРОВА

Свята корова
Стала в браму святині.
Рогами прошила вічність,
Вся обвішана привілеями.
Паломник упав навколішки
Перед святою коровою,
А крізь плетиво брами
До храму незнаного бога
Ясписи, опали, онікси
Кришилися іскрами.

CARRO DE VOI

Я сиділа на хриплім возі,
Що тягнув аж десяток волів
Від старого Сан-Жуан-дель-Рей
По скелі під Тірадентес.
То була найепічніша подорож.

Іншим разом поїду верхи!

ФОСИЛІЇ

Пригадую ще фосилій
В музею Ля Плята
І в Прадо, на канвах Гої...
Вони мене святкували й судили:
Кліптодонтиди з мачугами
Доказували на рахівницях
Мої чесноти й пороки,
Що про них я сама й не знала.

І як усе віддаси,
І на дні не залишиться
Зерна піску на перлину,
Полетиш прямо в соняшне око
Вогненным феніксом.

Серце, на цілі розділене,
Пілатова благородності!
Гасить ці пожари
Ложечками води в калабані.

ПРАНИК

Жінко, що язиком плещеш,
Ти — вроджена праля,
Ощаджуеш гроші на праник.

Ось тобі гривна,
Тільки залиш мої справи
Такими брудними, як досі!

ЧЕСТОЛЮБНИМ

Ви, що носите шию в гривнях,
Що ломите рученьки в нарукавниках,
Щоб миготіти мізинцем у персні,
Що повертає з гідністю лица,
Щоб не теліпалось бурштинове намисто,
Але заграло каміння завушниць,
Згляньтесь на гріх мій — єдину прикрасу,
І не коліть його вашими пряжками.

БЕЗЛИКА ІКОНА

Найсмертніша любове,
Іконо запереченої віри,
Прибита до дверей чужого храму.
Дивлюсь, як з ризів зяє
Безлика порожнява,
Мов череп з вигорілими очима.

МАКУМБЕЙРИ

Макумбейри прошили
Отруєною агавою
Болячку на серці.

Операція, кажуть, легальна:
Вони й не замурались,
Зайво купатися.

Але що тепер зробимо?
З цього не виріс палац
На атолі Рокас.
Швидше в їх медіум
Зійде ячмінь на повіці.

ІКОНА

І я буду сувора, іконна,
Стилізована.
Ти засвітиш мені вотивну
Лямпаду оливну.
І не оскверниш чаші з вином
Своїми устами,
І не поплине тобі до серця
Свята отрута.

МАСКИ

Скільки метаморфоз!
Господи, де тут обличчя?
Знімаю маску по масці.
Боюсь, що під ними
Скорчене яблуко, не голова філософа.

ІДОЛИ

Вас просвітлено гострим рентгеном.
Ви впали і покришилися,
Ідоли, повні термітів.
То заслоняєте сумними усмішками
Оксамитне геройство,
То, наче мстиві діти, ламаєте
Світ доокола.

ЕПІТАФІЯ

Коли мене каменуватимеш,
Візьми самоцвіт.

ДОРОГА

Я виполола всі зорі.
Пішла горобиною ніччю
Стелитися по калюжах
Під кроків розбите череп'я.
(Хтось кинув матір над трупом,
Дитину в колисці на повені).

Потім прочунало поле
І соняшники кричали,
Що нам приготували купіль,
Що прагнуть нас цілувати
Своїми шорсткими устами.

Щоб день народився від нас.

ЛЕГЕНДА

Люди прозвали Тебе легендою:
В них інший досвід,
Але я радше вірю утопії,
Ніж кібернетиці.

Я мушу кинутись крізь провалля
В Твої обійми,
Щоб розкришити це тіло з глини
На їхнім сумніві.

Чи мовчала українська муза під час війни?

Остан Тарнавський

Війна приносить великі струси: вона нищить матеріальні засоби людей, здавлює природний рух речей. Давня приказка: «Коли говорить зброя — мовчать музи» — часто виправдана, але чи завжди правдива? Чи справді ізольована у час війни від світу духовних переживань людина живе у духовному хаосі? Микола Шлемкевич сказав, що функція духовної культури установити порядок у первісному психічному хаосі, надати ясні форми природному станові душі. Він використав прирівняння культури людства з культурою поля, лісу, городу, — коли хлібороб, лісник чи городник намагаються увести розумний лад у природі, упорядковують природне буяння, — і заявляв, що те саме робить духовна культура з природним степом душі.

Людина намагається створити таке уявлення про світ, яке допомагало б їй віднайти себе в цьому світі. Свідомість людини формулюють дві ділянки культури: ідеологічно-світоглядова і мистецька. Перша установляє порядок думок, друга визначає почування людини. Ідеологія і мистецтво формували також духовну структуру сучасного українця. Ці дві сили — ідеологія і мистецтво — доповнюють себе в цьому формуванні людини, але вони не повинні втрачати своїх основних прикмет. Ідеологія спирається на науковій точності і промовляє до розуму: кристалізує думки; мистецтво промовляє до почувань людини, зв'язує її з світом природи.

Про модерну поезію кажуть, що вона постала у свідомості існування великих наукових, головне технічних досягнень і що наукове уявлення про світ змінило поетичні почування і саму поетичну мову. Та чи це тільки так у модерній поезії? Поезія є постійно модерною. Вона була модерною і сто років тому, і двісті років тому, і триста років тому. Образ світу, що його чимраз більше уточнює постійний розвиток науки, змінюється в уявленні людини і подає поетові нові тони і форми для вислову почувань у цьому світі. Так діється від віків. Ньютон, Галілей, Кеплер і Копернік змінили основне уявлення людини про світ, і цю зміну приймає також поет. Правда, наука не знаходить безпосереднього відгуку в поезії. Важко було б, наприклад, у новій поезії знайти образ, що його народила нова концепція світу Айнштайна з його поняттям «замкненого всесвіту». Вже сильніший

вплив психології на поезію. Фройд виповнив літературу новим розумінням усіх тих життєвих пульсувань, що відбуваються в замкненому світі психіки кожної людини, і поглибив саме розуміння людських переживань. Поет шукає стабільного світу, він шукає притулку й тому науку не може сприймати — як сумнів, але сприймає її — як правду. Тож у свідомості релятивного світу Айнштайна, у свідомості психологічних тонкостей, що їх навітлює нова психологія, поетичний світ нового часу не міг зберегти тієї стабільності, що її мав поетичний світ античної доби. Вже Галілей розбив давнє уявлення про світ, в якому земля була осередком всесвіту, а людина осередком усього життя.

Для поезії, для людських почуттів не так важлива астрономія, як астрологія, що її мережали на канві означеного античного астрономією порядку у всесвіті. Астрологія читала із зір долю людини, і людина хотіла бачити в ній правду. І ось нова наука розбила той упорядкований світ зір, додала до існуючих зір і планет мірияди нових зір і планет, поширила круг всесвіту в безконечність. Правдивість астрологічних бачень і передбачень була розбита, а з нею був розбитий і духовний спокій людини. Новітня наука ще більше захитала рівновагу людини. Людина побачила глибіню всесвіту, але, побачивши її, згубилась у ній, стала самітна у всесвіті.

Нестабільність людської духовності посилювали ознаки нестабільності в житті суспільств: постійні економічні кризи, війни і революції, політичні неспокої. Весь цей неспокій відбився також у літературі, в поезії. Англійський поет Томас Стірнс Еліот глибоко відчув нестійкість нового світу, і його поезія відбила настрої і почування нової людини. Уявлення про світ, що його творить поезія, цінніше для людини, ніж образ світу, що його подає наука. Ще більша цінність для людини в поезії сучасних їй поетів, бо в цих творах той самий світ, що в ньому виросла сучасна людина.

В такій концепції життя людини, зумовленій досягненнями науки і збагаченням людських почуттів у наслідок нового уявлення про світ, поспробуймо віднайти українську людину в час останньої війни. Українська людина не могла заховатися від впливів усіх тих зовнішніх чинників, що їх принесли нові технічні досягнення, і вона під дією цих чинників намагалася знайти тверду основу для своїх думок і почуттів. Її свідомість формували ідеологія і мистецтво — дві основні ділянки культури, збагачені новим образом світу. Ідеологія носить у собі тенденцію ясности і виразности поняття. Вона прагне до наукової точности, до об'єктивованої закономірности, до кінчености, що зобов'язувала б усіх. Такою є ідеологія, і такою вона накидається людям. Мистецтво прагне безпосереднього контакту, життєвого зближення. Воно хоче, щоб його переживати, а не приймати розумом. Тенденції цих двох ділянок культури можна звести до

одної, і тоді вони — за означенням Шлемкевича — вилюють-ся у патос правди. Та правда світоглядного мислення — це ясність, точність і виразність з запорукою постійної перевірки і прирівняння з дійсністю. Мистецька правда — це сила зворушення, що переливається на читача, глядача чи слухача мистецького твору, це магічний контакт, безпосередня близькість, що її знаходить людина в мистецькому творі. У наявності патосу правди ці дві ділянки культури не втрачають своїх особливих прикмет; вони себе доповнюють.

Криза культури, яку ми переживали напередодні другої світової війни, мала причину в зовнішніх обставинах, що їх зумовили технічні досягнення і що їх характеризували неспокійні рухи у суспільствах нашої землі. Проречистим доказом цієї кризи було переплутання двох основних ділянок духовної культури. Ідеології тридцятих років зреклись тенденції ясності і виразності. Вони стали засобом емоціонального діяння, засобом зворушення, себто агіткою. Обидві ділянки культури перемішались і спричинили регрес у культурному рості: повертали людину назад до первісного стану, до мішанини первнів, до хаосу.

Співмірність цих двох ділянок культури можна характеризувати на прикладі Івана Франка. У ньому яскраво зарисовані дві постаті: ідеолога-мислителя і мистця-письменника. Мистець-поет у Франка мав відвагу визнати життєву правду навіть усупереч власній ідеології. Ідеологія вічного революціонера-каменяра зовсім не співзвучна з переживаннями героя «Зів'ялого листя». Франко-мислитель бореться за ясність своєї думки, за ясність свого світогляду, за ясність у самому собі. Він виростив у собі ідеал, що з вічного революціонера перетворюється на народного провідника, якому призначено вивести народ з неволі. У Франка є поезії, в яких ідеологія не скаламутила щирої сповіді поета.

Коли ідеолог-мислитель втрачає патос правди задля блиску дешевого успіху, коли бажає перекричати інших, тоді це не тільки упадок культури, але й криза самої людини. Ідеологічний диктат панував не тільки у всевладному царстві Сталіна. В окупаційній дійсності на західних землях України ідеологія ставала домінантною силою і витискала свого спільника — мистецтво. Література, підпорядкована ідеології, ставала прикладним мистецтвом, ілюстрацією для політичних догм. Підпорядкування літератури ідеології принесло шкоду й ідеологові-мислителю. Він перестає прагнути ясності і прозорости, що їх можна здобути в постійній перевірці ідей, але, загнуздавши літературу під свій диктат, став не провідником, а актором; з провідника має став резонатором сприйнятних для мас гасел, свій успіх поставив у залежність від маси й її оплесків.

Українська література була від початків ангажованою літературою. Вже Шевченкова муза вилилась у патріо-

тичну думу, що стала на службу народові. У спрощеній формі це служіння народові — вправно регульоване режимними авгурами від ідеології — завело літературу в Радянському Союзі під партійний диктат, як ділянку ідеологічної пропаганди, що користується всіма засобами інквізиції. Інквізиція спеціально небезпечна тоді, коли ідеолог не бажає собі ревізії ідей, які тільки в постійній перевірці, у конфронтації з життям можуть віднайти ясність, точність і виразність, що ведуть до правди. У такій дійсності інквізиція знищила одних поетів, інших запрягла до ідеологічної квадриги і під свист батога дозволила брикати тільки в накладеному запрягу. Тож і поетична продукція того часу часто тільки бляшані фрази, які намагалися говорити про справи, що були великі і знаменні, але в загнуданій дійсності згубили значення: віршовані дитирамби без тієї сили переживання, що визначає мистецький твір і що її може дати вільна творча праця незалежного мистця.

У тій дійсності навіть такий обдарований поет, як Тичина, що розпочав свій вихід у країну поезії під музику соняшних клярнетів, став звичайним одописцем чи радше панегіристом, замінивши золотий гомін поетичного слова на монотонну одноманітність простацьких «частушок». Та й Максим Рильський, що завдяки набутій культурі вмів затримати мистецьку форму в писаних на соцреалістичне замовлення віршах, не міг врятувати української поезії від тотальної кризи.

Кризу переживала і поезія по той бік Збруча. Намагаючися за традицією були патріотичною і народною, поезія в Галичині дала себе убити в запряг ідеологічної квадриги. Навіть такий талант, як Маланюк, віддав головну частину своєї поетичної праці на службу ідеології і тільки час від часу, головне в останній період життя, творив справжню поезію. Інші поети, в більшості поети-емігранти, пішли за майстром. Час був жорстокий, це правда. Покоління, що його репрезентували поети-емігранти, поставило ідеологію понад усе; воно почало своє дозріле життя в хаосі революції і бачило перед собою одну ціль: з хаосу вийти в упорядкований світ, у незалежну державу. Маланюк став виразником тієї еміграції, що знаходилася в його віршах відлуння великої битви, немов запевнення, що битва триває, немов заклик до дальшого змагання.

На Галицькій землі між першою і другою світовими війнами встиг народитися і померти поет надзвичайного обдарування. Богдан Ігор Антонич — небуденна поява в української поезії. Та обставини не підготували прийняття цієї надзвичайної появи. Українська суспільність не розуміла Антонича. У стані кризи, в якій перебувала наша суспільність, вона воліла слухати патетику бляшаної деклямації, що заглушувала голос правдивої дійсності.

Про ідеологічну залежність літератури в Галичині говорять передвоєнні літературні групи у Львові, що мали свої журнали: націоналістична група — «Вістник», клерикальна — «Дзвони» і комуністична — «Вікна». Була ще літературна газета, що намагалася шукати літератури поза ідеологічним диктатом. Це — «Назустріч», що їй патрунували два професори: літературознавець Рудницький і мовознавець Сімович. Але цей літературний півмісячник не згуртував біля себе літературної групи, а його тираж — кількесот примірників — не віддзеркалював великого зацікавлення громади. Михайло Рудницький належав до старшого покоління письменників, які ще до першої світової війни пробували відкрити шибку у західній світ. Живі ще в той час поети «Молодої музи» були вже пережитком. Ні Карманський, ні Пачовський, ні Чарнецький у той час не перебували вже в осередку літературного життя. Їхній модернізм періоду «Молодої музи» зазнав після першої світової війни змін, тих самих змін, які витиснули на творчості молодших поетів марку ідеологічного фабрикату. Ще Рильський сказав був, що Пачовському, який проголосив був чисто естетичне твердження: «... то е штука, я не пхаю тут ідей», не заважало ніщо «пхати» ще й досить таки реакційні ідеї в історичні п'єси.

У такій ситуації ідеологічного загнuzдання застукала наше літературне життя війна. І що ж було цій війні нищити на ниві нашої поезії, коли ця нива вже від років не була місцем поетичного буяння, віддана під немилосердну сваволю ідеологічних ножиць точного у накиненої простолінійності городника. Я готовий заризикувати твердженням, що війна допомогла нашій літературі спробувати вирватися з глухої провінції у ширший світ. Рух населення, мандрівки народів завжди сприяли піднесенню культури. Навіть внутрішнє переселення в межах самої країни: повертання письменників-емігрантів на Україну, потім послідовний ісход щораз далі на захід, аж вкінці поза межі рідної землі поважного числа українських письменників, — викликало ферментацію, що в кожному живому тілі, а тим самим і в літературі посилює життєві гони.

За поетичним дорібком воєнних років не треба шукати аж у трьох журналах. Вистачить переглянути двадцять кілька чисел єдиного в той час літературного місячника «Наші дні», що виходив у Львові вже під опікою не ідеологічного наглядача, а просто цензора тоталітарного уряду. Справжнім зрушенням для відпоетизованої дійсности в той воєнний час була поява у Львові Тодося Осьмачки з його недоказаним на Україні поетичним словом. Але тут повторилося те саме явище, що його ми спостерігали при появі Антонича. Український читач не відчув у той час і не зрозумів героїчного борсання поета, що в бурхливому океані серця кидався від темного відчаю у ясний світ правди, від ненависти у велику любов.

Поетичне жниво воєнних років убоге. Літературних появ, що значать щось, було всього кілька: збірки поезій «Сучасникам» Осьмачки, «Каравели» Юрія Клена, «Луни літ» Михайла Ореста, «Княжа емаль» Оксани Лятуринської і ще «Поезії» Свідзінського. П'ять малих книжечок поезій, та й вірші у них не нові, написані далеко до війни.

За ув'язнення поетичного буяння відплачувала війна реальними можливостями мандрівки: добровільної чи примусової. Воєнні дії зрушили людину з її постійного місця поселення, а мандрівка підсилювала і мандрівку думки, поширювала горизонти, відкривала нові світи, зокрема і нові світи поезії інших народів. На сторінках наших журналів появляються імена західних письменників, друкуються переклади, літературна хроніка включає інформацію про літературне життя в інших країнах.

Але ідеологічного насильства не так легко позбутися. Література, контрольована ідеологією, стала в деякій мірі традицією, і молоді поети, шукаючи визнання і місця для друку, включалися у вироблену старшими попередниками атмосферу ідеологічного спрямування і з бравурною бомбастикою підтримували реторику і фальшивий патос. Цей штучний патос і цю бравуру привезли вони на еміграцію, створивши «своєрідну, — як каже Богдан Рубчак, — комбінацію радянсько-малишківсько-сосюринського (чи точніше — сосюринського) патосу з галицько-донцовським патосом». Вже у 1945 році, негайно після закінчення воєнних дій, твориться в Німеччині МУР (Мистецький український рух), що без вагання заповів народження великої літератури. Тільки довга ізоляція від світу, животіння в задушливій атмосфері самозакоханої провінції могли породити таку бундючну заяву. Як виглядала та велика література, про це говорять перші звідомлення двох передових критиків того часу: Шереха і Державина. Шерех заявив просто і ясно: «Рік Божий 1946 не був ані в Україні, ані в еміграції роком презентації великих літературних цінностей. Наші літературні здобутки більше, ніж скромні». Державин шукав способу, як витягнути літературу з тупого застою і писав: «Жадна національна література не може стати великою без творчого змагання з усіма іншими, шляхом безнастанного і цілковитого засвоєння всеєвропейського мистецького рівня. Звичайно процес засвоєвання — це ще не велика література, а лише переддвер'я до неї, її — сказати б — прелімінарна стадія; проте всяке зазіхання обминути те переддвер'я та вдертися до всеєвропейського літературного форуму якимсь саморобно-підпільним лазом — в естетичному пляні лише відкидає нашу літературу на манівці провінційного регіоналізму».

Наші поети напевно послухали голосу критики, бо із щораз меншою бундючністю говорили про велику літературу та й із щораз більшою послідовністю вивчали Захід і намагалися його сприйняти. На сторінки наших літератур-

них журналів приходять не тільки давніше вже відомі нам майстри, як Рільке, Георге, Вайлд, Джойс, але й нові, не відомі раніше нам імена, як Сартр, Камю, Еліот, Павнд, ЛЬорка, Хіменес; про західню літературу починають у нас писати і говорити, ба навіть з'являються есеї з порівняльної літератури. У поезії все ще покутує часто завчена в час ідеологічного диктату патетика. Деякі молоді поети, що звикли до публічних виступів перед організованими мітингами молодіжних організацій, виходять і далі на трибуни контрольованих ідеологічними організаціями молодечих зборищ, рецитуючи за правзором Маланюкових «залізних строф» «солдатські рядки своїх батальйонів», але вже відчувається в поезії зміна, і цю зміну характеризують нові поетичні появи, між ними Осьмаччин «Поет» і Барчині «Апостоли». Поезія, як це нам мріялось у час війни, стає сумірною, стає внутрішнім переживанням.

Війна принесла нашій країні знищення, вона вдарила і по нашій літературі. Але та сама війна відкрила нам двері у світ і дала змогу українському письменникові побачити Європу, що її виглядав Зеров, що до неї кликав Хвильовий. Післявоєнний період в українській літературі показує більший інтерес до європейських культурних надбань і в еміграції, і на Україні. Молоді поети еміграції вирости в європейській культурі і, відшукуючи своє місце в одному неподільному процесі літератури, знаходили новий голос молодих поетів на Україні, які шукали ширшого подиху саме з Заходу. І тут і там бачимо рухливість у ділянці перекладу. І тут і там намагання при всій своїй національній самобутності заманіфестувати приналежність до культурної Європи.

У зустрічі з Європою засадничі ділянки культури, що були здегенерувалися, можуть повернутися на свої відповідальні позиції: ідеологія, з одного боку, а мистецтво — з другого, можуть знову почати виконувати свої основні функції в рості культури автономно, не опановуючи одна одною. Наголошення поезії, як мистецтва слова, і в поетів на еміграції, і в поетів на Україні — мистецького слова, звільненого від ідеологічного контролю, — це початок відродження культури, коли і мистецтво й ідеологія стають на свої позиції, повертаються до своїх питомостей і завдань.

У цій новій мандрівці до культури, побіч талановитої молоді, не бракує і старших майстрів, які зрозуміли свою довгу залежність від ідеологічного диктату й виявили настільки сили й відваги, щоб поспробувати звільнитися від цієї залежності. Останній період творчості Євгена Маланюка, коли поет звільнився з запрягу ідеологічної квадриги, — це похід до вершин поетичної візії:

там,
де весь континент воскреслий і ясний
пливе в космічний океан весни.

Подібне відродження пережили деякі поети на Україні (Первомайський, частинно і Бажан), хоч в умовах режимного контролю трудно цю зміну спостерігати. Вислідом цієї зміни була увага до поетів, що їх призабули, занедбали, ба навіть виключили з літератури. Тут мусимо знову згадати Антонича. Антонич прийшов у нашу літературу напередодні війни. Саме на Антоничеві, цьому чистому поетові пар екселянс, можемо спостерігати, як важко доводилося йому зберегти свій поетичний голос в умовах ідеологічного натиску. Він про це говорить так:

Ці слова схвильовані,
ці слова неспокійні, грізні,
їддю часу опльовані,
наче коні бичовані
батогами, злітають пісні.
Це тобі я складаю дань слів,
динаміко суворих днів.

Потрібно було війни, щоб український поет, чи то в притертій одежині скитальця, чи в забрудженому однострої вояка, зустрів Європу, прислухався до неї і, збагачений цією зустріччю, мов досвідом, віднайшов і зрозумів свого поета. Антоничева пісня про незнищенність матерії залунала одночасно і на еміграції, і в Києві, і навіть у забутій колись закутині нашої батьківщини — на підкарпатській Пряшівщині.

Війна принесла знищення, але вона була й зворотним пунктом на шляху до відродження, вона відкрила двері у ширший світ, дала змогу зустріти культурну Європу. Життя — це постійний рух. Тож і поезія мусить постійно відновлюватися. Шеллі говорив, що мова поезії метафорична: вона визначає незрозумілі споріднення речей і допомагає їх зрозуміти. Та слова, що ними говорить поезія про ці незрозумілі речі, стають згодом частиною людських думок і включаються у загальну мову. Тоді ці слова буденіють і поезія буденіє. І тоді їй на підмогу мусять прийти поети з новим поетичним словом. Якщо не буде нових поетів і нового поетичного слова, то мова стане мертвою для шляхетних цілей людського порозуміння на височинах духовної мандрівки. Нова поезія конечна для людей, її незалежне буяння — це запорука життя.

Пощо? І для чого?

ДО СТАТТІ ЕММАНУЇЛА РАЙСА «ПРИСМЕРК РЕАЛІЗМУ»

Іван Фізер

У «Сучасності», за червень 1970, Еммануїл Райс надрукував не то статтю, не то есей, не то літературний маніфест про присмерк реалізму та про естетичну вагомість творчої фантазії в мистецтві. Твердження чи тези Е. Райса не нові і можна б їх спокійно оминати. Однак, подані вони в такому дивовижному контексті, що zareагувати на них таки треба.

Проблема об'єктивно-фактичного та суб'єктивно-фантастичного в мистецькому творі така стара, як і старе мистецтво. Здавалося б, що сьогодні ледве чи можливо сказати щось нове на цю тему. А все ж таки її не вичерпано. Насправді, про неї таки можна говорити цікаво, при умові, що той, хто береться за неї, творчо відчуває ілюзорність емпіричного повсякдення та мистецьку конкретність суб'єктивної умовності. Ця тема потребує все нового і все свіжого переосмислення, передусім з боку тих, хто творить мистецтво. На жаль, у статті Е. Райса я не тільки не знайшов нічого оригінального, а, навпаки, натрапив на цілу низку недоречностей. Це і спонукало мене написати цей коментар.

Почну з другої частини статті Е. Райса, себто з його розуміння реальності та реалізму, а вже потім скоментую «ілюстрації» до його тез. Для Е. Райса справжнє мистецтво цікавиться тільки тим, що або вже існує поза межами «щоденної банальщини», або відходить від неї, або принаймні дещо віддалене від неї у просторі та часі. Дійсність, яка існує в межах «пізнавального і приступного» не варта мистецької уваги, бо це тільки «нікчемно мала частка того великого цілого, що оточує його з усіх боків, великої космічної стихії, оспіваної Тютчевим та Свідзінським». Звідсіля мистець, який вдоволяється цією нікчемною, малою часткою, «виявляє свою нездібність на більше». Мистецький талант, за Райсом, «починається з уміння бачити по-новому уже знайоме, проникати поза межі цієї малої, умовної і приблизної частини». Все те, що торкається тільки цієї малої частини — публіцистика, історія, наука чи ще що там. На перший погляд така теза нібито не грішить ніякою недоречністю. Але щойно Е. Райс починає ілюструвати цю тезу, вона тратить на своїй переконливості. Поперше, для Райса існує чітке розрізнення буденщини від небуденщини. Буденщина не являє собою ніякої гносеологічної чи перцептивної проблеми. В наслідок її нібито структуральної відкритості у нас виникає інтелек-

туальна чи творча байдужість до неї. В ній нічого шукати, її нічого «розмазувати й виставляти на показ». Той, хто відтворює цю дійсність, «інтелектуально лінивий». Він не бажає «поворухити мізками, струситися і свіжим оком глянути на оточення; він — рутиня, звична млявість, одним словом, «буржуазний здоровий глузд». Розмазування і виставлення на показ заслуговує тільки небуденщина. Ті мистці, які обмежуються «нікчемною часткою», це реалісти, а ті, що виходять поза неї, це справжні творці. До першої групи належать Піндар, Фідій, Вергілій, Рафаель, Корнель, Вольтер, Руссо, Лев Толстой, частково Пушкін, Льонгфелло, Жорж Занд, Сартр, Шолохов і т. д. До другої групи належать Гомер, Есхіл, Арістофан, Емпедокл, Геракліт, Плавій, Люкрецій, Гофман, По, Гоголь, і т. д. Дивний двоподіл, але він наочно ілюструє давню істину, що один абсурд обов'язково породжує інший абсурд. Зредукувавши дійсність до двох категорій, Е. Райс не міг не зредувати всю історію мистецтва теж до двох груп.

Зупинімося на першому абсурді. Чи справді ця «нікчемна частка» щоденної бувальщини така приступна нашому сприйманню, як це Райс пропонує? Можливо, для Райса ця частка не є ніякою загадкою, але для інших умів людства, починаючи від, скажімо, Платона і кінчаючи хоч би Гуссерлем, ця «нікчемна частка» була і залишається великою загадкою. Гуссерль, за допомогою т. зв. феноменологічної редукції, або *epoche*, приходив до висновку, що навіть тоді, коли ми нібито добираємося до самої суті матеріяльних предметів (ейдетичне знання), наше розуміння цієї суті залишається тільки апріорно-синтетичним осудом, повнотою не залежним від нашого досвіду з цими предметами. Основою ейдетичного знання, себто науки про цю «нікчемну малу частку (*reine Wissenschaften*) є первісно утворена (*originärgebende*) інтуїція, яка бачить речі самі в собі і не піддається їхньому (себто предметному) впливові.

Не менш складною та загадковою є соціологічний та психологічний аспекти цієї «нікчемної малої частки». Людину саму в собі і в групі досліджували і досліджують філософи, соціологи, психологи, теологи і письменники (так: і письменники!), але *телос* цих досліджень і далі залишається тільки ідеалом. В наслідок титанічної наснаги зрозуміти ці аспекти ми здобулися тільки на робочі гіпотези, але далеко не на остаточне знання. Наукові досліди цих аспектів торкалися і «пізнавального, і приступного» (квантитативна аналіза), й емпірично-недоступного (спекулятивна аналіза). У цих дослідках вчені посилалися і на біометричні формули, і на фізіографію, і на колективне підсвідоме. Виходить, що ця «нікчемно мала частка» дуже складна річ.

Мистецтво, як і наука, теж не в стані добратися до суті цієї частки. Це переконливо довів польський вчений Роман Інгарден. Він твердить, що справжнє мистецтво, не зважаючи на те, чи предметом його уваги є емпірична на-

глядність, чи, вживаючи термін Гуссерля, її *Wesensschau*, воно не спроможне створити абсолютний мимезіс. Зрештою, коли б така річ і була можлива, то таке мистецтво було б не під силу нормальній людині. І тому мистець з безконечного числа компонентів свого мистецького предмету вибирає тільки ті, які йому потрібні для створення мистецької ілюзії. За допомогою вмілого оперування обмеженою кількістю компонентів та порожніми прогалинами поміж ними він творить такий мистецький модель, який піддається повсякчасній інтерпретації, адаптації, доповненню і тому подібне. Тому в справжньому мистецтві немає того, що Е. Райс називає «розмазуванням та виставлюванням на показ». Навпаки, таке розмазування та виставлювання на показ існує тільки поза мистецтвом. Розмазування в житті перетворюється в мистецтві на лаконічний мазок. Мистецька схематизація твориться з матеріалу, взятого з «малої частки» і з «великої космічної стихії». Тому предметом мистецтва може бути і «господиня, що латає шкарпетку і бухгалтер, що читає по обіді газету і відмахується від муж», і оніричні зображення Макса Ернста. Їхнє мистецьке зображення може відбуватися у числі безконечних варіантів, розкладених по прямій лінії поміж високо-міметичними та абсолютно абстрактними зображеннями. Мистецтво не знає банальних чи небанальних предметів, бо банальність це атрибут певних контекстів, а не їх компонентів. У свою чергу схематизація мистецького предмету, чи вона міметично евокативна, чи повнотою абстрактна, зумовлена різними інтелектуальними, емоційними та волевими факторами. Ці фактори роблять її драматичною, трагічною, комічною чи гротескною. Із сукупності цих факторів виростає мистецька візія поета, мистця чи взагалі творчої людини. Ця візія є *aitia* та *arxe* мистецького твору. Вона може бути чітко усвідомлена і діяти дегермінуюче на цілість твору або може бути глибоко зарита в нетрях підсвідомого і гальмувати або модифікувати більшість того, що продиктоване розумом. Від цієї візії залежить усяке мистецтво, класичне, романтичне, реалістичне, модерністичне. Ця візія міродайна й у відношенні до «латання шкарпеток» й у відношенні до «зеленої ночі» Рембо.

Висновок: поділ дійсності на щоденність та небуденність, який пропонує Е. Райс, надто арбітрарний, штучний і неперекокливий. Мистецтво є мистецтвом не тому, що воно виходить поза рамки щоденности, а тому, що воно творить свою фіктивну дійсність. Така фіктивна дійсність є наявна і в «Експериментальному романі» Золя, заякореному у фактах соціальної повсякденности, і в «Уліссі» Джойса, заякореному у фактах психічної суб'єктивности. Крім того, те, що для однієї людини є банальщиною, для іншої є «дійсністю вищого порядку». А зрештою, більшість мистецьких творів виникає не за нормами, продиктованими «малою часткою» чи «великою космічною стихією», а радше за мистецькими конвенціями, що існують у цій дійсності. Виняток хіба стано-

вить тенденційне мистецтво, зумовлене такими чи іншими позалітературними факторами.

Після цих міркувань перейдім до першої частини статті Е. Райса. Ця частина насичена насильством над фактами та переплетена дивовижним теоретизуванням. Ось декілька прикладів: «Першою стадією реалізму був клясицизм, тобто зубожіння духової моці античного світу, втрата тих людських первнів, без яких неможливе ніяке мистецтво». Проаналізуємо це твердження у світлі попереднього Райсового окреслення реалізму, себто що реалізм це побутопис, що це увага, обмежена щоденною банальщиною. Чи таким був клясицизм періоду Люї XIV, а зокрема 1660—80 років? Категорично ні. Клясицизм було суворою абстракцією історичної дійсності, у більшості випадків антиісторією, побудованою за чітким, раціонально збудованим моделем. *Vraisemblance* неоклясицистичної трагедії чи комедії диктувалася не історичною правдою, а мистецькою конвенцією. Еммануїл Райс безпідставно сердиться на клясицизм мистецтво за те, що воно, мовляв, не боролось проти «пануючого в світі зла», що воно творилося для «тупого самовдоволення дуже небагатьох». Це правда, що клясицизм, особливо французький, не наполягав ні на яких ідеологічних цілях. Він був, у першу чергу, мистецькою грою, мистецьким експериментуванням, а вже потім дидактикою. Клясицизм це гра з теоретично досконалыми елементами, це мистецьке перенесення зі світу хаосу, непередбачених сил у світ симетрії, розумного співставлення протилежних сил, переваги розуму над емоціями та вольовими імпульсами, у світ стрункої ієрархії вартостей, коротко — у казку чи фікцію. Не випадково клясицизм так щедро використовував мітичні розв'язування різних проблем. Клясицизм не «прикидався для якоїсь іншої мети». Не знаю, кого Е. Райс має на увазі, коли каже, що «переважна більшість людей ставиться до клясицизму більш ніж байдуже, але боїться признатися в цьому з уваги на наявність якогось своєрідного інтелектуального терору» і що в силу цього терору «тримається репутація таких мистців як Піндар, Фідій, Вергілій, Рафаель, Корнель, Мольєр, Вольтер, Руссо, Лев Толстой». Як і в інших випадках, Е. Райс накопичує прізвища без застанови, чи таке накопичення виправдане фактами. Я не знаю, з якої рації Руссо та Лев Толстой попали в категорію клясицизму. На думку багатьох вчених, Руссо передвісник романтизму. Його творчість мала вирішальний вплив на творчість «Бурі й натиску», на Гердера, Шіллера, Канта, Годвіна. Його ідеї стали великою відроджуючою силою в 18—19 ст. як в історії літератури, так і в історії інтелектуальної думки. Його виправдано називають *homo novus*. Такі роботи Руссо, як «Сільська ідилія», «Нова Елоїза», «Сповіді» започаткували сентименталізм у літературі. Про Льва Толстого як клясициста теж немає підстав говорити. Звичайно цей термін вживають у відношенні до всіх тих мистців, які ввійшли в аналі світової чи національ-

ної літератури без уваги на їхній естетичний ізм, але п. Райс має на увазі не такий класицизм. Лев Толстой не класик і не реаліст, а імпресіоніст, який, пишучи про «латання шкарпеток», зумів по-мистецьки переконати читача в тому, що і така дія має метафізичні виміри.

Не розумію, пощо Е. Райсові при заперечуванні класицизму Гете, знадобилося говорити про сифіліс. Факт, що Гете не класик, не потребує сьогодні ніяких додаткових, а тим більше медичних тверджень.

Спекуляція Е. Райса про роман, а зокрема його твердження про те, що цей літературний жанр «тільки типовий для буржуазії, як і матеріалізм у філософії», і що тому існує «внутрішня близькість марксистських ватажків з компартії з магнатами світового капіталізму» — не надто доречні. Таке твердження навіть не полемічне! Роман 19 стол. не новий жанр у літературі. Його історія тягнеться від санскритської «Панчатантри», через «Арабські ночі», «Іліяду» та «Одіссею», «Сатирикон», середньовічні романси, «Аркадію» Санназаро, «Діану» Мотемайора, «Гаргантюа» Рабле до «Дон Кіхота» Сервантеса та творів Дефо. Я припускаю, що Райс добре знайомий з французьким романом 17 стол., який хоч і не був центральним жанром французького класицизму, все таки користався увагою і пошаною. Чи писав би хтось роман на 15 000 сторінок, як це зробили Жорж та Мадлена де Скудері (*Artamène ou le grand Cyrus*), коли б він знав, що ніхто його читати не буде? А що вже говорити про 19 століття? Та невже ж можна з легкої руки зредувати титанічну роботу Бальзака (85 романів з 137 запланованих), Золя, Стендаля, Фльобера, Дікенса, Шарльоти Бронте, Гарді, Мельвіла, Твейна, Джемса та інших до «легкого читва?» Роман 19 стол. був складним, поліфонічним мистецьким жанром. Е. Райсові може не подобатися Гемінгвей, Арагон чи Сартр, але особистий смак не завжди є надійним критерієм у мистецьких узагальненнях.

Висновок: Е. Райс під терміном реалізм розуміє щось у роді літературного *verismo*. Для нього побутова реальність та реалізм це терміни тавтологічні. Реаліст — це такий автор, творчість якого явно нефантастична. А насправді реалізм, у більшості випадків, це тільки мистецька манера, за допомогою якої автор транспонує предмети своєї уваги чи уяви в мистецьку дійсність. Рамки чи цілість, в яких відбувається це транспонування, завжди, як правило, є мистецькою фікцією. Це стосується в однаковій мірі і експериментального роману Золя і «Мертвих душ» Гоголя. І в першому і в другому романах міметичний фактаж і деталізація призначені в першу чергу на посилення цієї мистецької фікції, радше ніж на відтворення певної історичної дійсності. Цей фактаж, як це дотепно сказала американська поетка Мерієн Мур, — це «дійсні жаби в уявних садах».

Реалізм, про який пише Е. Райс, ледве чи коли існував у справжньому мистецтві.

Баяне культурних втрат

Святослав Гординський

З України дійшли до нас невеселі вістки про знищення цінних і незаступних пам'яток мистецтва: У Державному музеї українського мистецтва у Львові (колишньому Національному музеї) партійний наставник спалив твори бойчукістів, Архипенка, Нарбута і старої української графіки. Сталося це уже в по-сталінських часах, після XX з'їзду ком-партії, отже, десь 1956 або 1957 року.

Хоч це культурне варварство було довгий час промовчуване, проте кожен, хто слідкує за мистецькими процесами на Україні, не міг від довшого часу не помітити, що з обрію українського мистецтва зникла ціла низка творів, які могли б бути окрасою мистецтва кожної світової нації. Спроби добути якісь відомості про ці твори від радянських культурних діячів, які перебували за кордоном, також були безуспішні. Усі без винятку твердили, що таких творів ніколи не бачили і про них не чули, деякі з них припускали, що вони повинні знаходитися в різних таємних фондах, до яких вони не мають доступу. Одночасно щораз частіше в різних виданнях почали з'являтися вістки про знищення творів відомих українських мистців, між ними й бойчукістів. Так, у 5 томі «Історії українського мистецтва» в статті І. Врони і Б. Лобановського читаємо, що «з усіх розписів бойчукістів 20-их років нічого не збереглося до наших днів», а «з творів самого М. Бойчука збереглося дуже мало. Відомі лише невеликі малюнки (тобто рисунки — С. Г.) голів і композиції поста-тей». Коли доводилося читати ці рядки, то в нас майнула думка, що авторам статті невідома була низка невеликих темперових картин Бойчука, які зберігалися у львівському музеї. Але одночасно в нас виринули й сумніви: як це можливе, щоб з великого редакційного штабу «Історії українського мистецтва» таки ніхто нічого не знав про ці твори і не звернув на них уваги Врони і Лобановського? Тепер виявляється, що про це чергове «досягнення» культурної політики партії на Україні всі досконало знали, але, очевидно, нічого, крім поданого вище, вдіяти не могли.

Львівський музей мав понад десяток темперових композицій Войчука, і авторів цих рядків доводилося оглядати їх, разом з директором музею Іларіоном Свенціцьким, ще на весні 1944 року. Це були справді капітальні речі, з погляду модерного мистецтва досконало скомпоновані, і про них без перебільшення можна сказати, що вони належали до клю-

чових творів українського мистецтва. Всі вони постали до першої світової війни і, після знищення творів Бойчука на радянській Україні, були, мабуть, останніми заціленими його працями. Своім характером це були твори, близькі до стилізованого реалізму, без слідів будь-якої абстракції, але все в тих картинах було перекладене на мову лінії, таку типову візантійському мистецтву з його багатотонною традицією на Україні. Тематично — це були найневинніші твори: зображення хлопчиків з гусьми на пасовиську, дівчат з квітами, селянських постатей на тлі дерев, отже, ніякі контрреволюційні сюжети, — навпаки, дуже легко можна було підтягти ті речі під поняття «пролетарського» мистецтва. Проте ці твори знищено. Саме прізвисьце Бойчука, що шукав для нового українського мистецтва власних, закорінених у традиції шляхів, було ненависне партійним колам. Їхні «мистецтвознавці»-недоучки ще сліпо вірили антибойчуківській opinii, виробленій у середині 30-их років А. Хвилею-Мусульбасом, Є. Холостенком, В. Затонським та іншими «мистецтвознавцями», які твердили, що Бойчук — «агент Ватикану», який отримав доручення створити «українське націоналістичне мистецтво» і був за це оплачений «німецькими марками, американськими долярами і англійськими фунтами». Недоучки навіть не знали, що ті свої твори Бойчук створив за часів Австрії, яка мала власну золоту валюту, нарівні із ними згаданими.

У львівському музеї були ще й інші твори наших мистців, які легко можна було підтягти під «бойчукізм», як картини Петра Холодного-старшого і Василя Крижанівського. Про те, чи їх твори збереглися, ми не в силі були щонебудь дізнатися. Невідомо нам також нічого про збереження досить численних творів Олекси Гриценка в тому музеї, які хоч бойчуківськими не були, були творами живого мистецтва, чужого теоріям соцреалізму.

Твори О. Архипенка прибули до Львова в половині 30-их років безпосередньо до Національного музею або через виставки Асоціації українських незалежних мистців. Їх придбали і прислали американські українці, головне заходами редактора «Свободи» Луки Мишуги. Це була порівняно невелика, але добірна збірка Архипенкових творів з ділянки скульптури, малярства і рисунку. Над усім височіла бронза «Ма — Медитація», твір з 1932 року, репродукція якого подана в Архипенковій монографії «50 творчих років» під ч. 110, із зазначенням, що твір є власністю Українського музею у Львові. Другою скульптурою було гіпсове погруддя «Шевченко на засланні» (з бородою), брнзовий відлив якого зберігається тепер у Детройтському музеї. З картин було дві олії, одна «Композиція» і «Портрет» з 1935 року, ця остання також репродукована в монографії під ч. 281 як власність Українського музею у Львові. Крім цих творів, музей мав ще 6 великоформатних рисунків Архипенка, з яких залишилися всього два, найбільш реалістичні. Ці два рисунки бачили

відвідувачі Музею українського мистецтва у Львові 1968 року, і ми маємо з них фотознятки. Очевидно, картини і рисунки Архипенка можна було легко спалити, а гіпсове погруддя Шевченка розбити. Але що сталося з бронзою «Ма», яку, до речі, Архипенко пов'язав з Україною, нічого сказати не можемо, крім того, що тієї скульптури ніхто не бачив.

Хоч і яка була б шкода з того, що згадані твори Архипенка знищено, а нещодавно спробу молодих мистецьких кіл на Україні видати монографію того майстра української і світової скульптури придушено, на Заході зберігаються ще тисячі творів Архипенка. Але цього не можна сказати про твори Бойчука, які були познищені на Україні майже сто відсотково. Вони незаступні.

Подібне можна сказати також про твори Юрія Нарбута та старої української графіки. Тому, що єдиними творами Нарбута у Львові було його 45 графік з так званої «Експедиції заготовки державних паперів України», що в групі 327 одиниць до останньої війни зберігалися в музеї Наукового товариства ім. Шевченка, який за радянських часів був переданий Музеєві українського мистецтва, то можна казати, що знищено твори Нарбута саме з цього циклу, а «стара українська графіка» — це твори інших мистців згаданої групи.

1932 року, разом з Павлом Ковжуном і Михайлом Осінчуком, авторові цієї статті довелося бути організатором другої виставки АНУМ, яка складалася виключно з графіки й атракцією якої була, власне, серія творів Нарбута й Експедиції заготовки державних паперів України. Це дає нам змогу писати тепер про цю виставку як про справу добре знану, а в нас не було і немає сумніву в тому, що та виставка була історична.

Ще 1928 року П. Холодний, що в часи УНР був міністром освіти, доручив П. Ковжунові поїхати до Тарнова, де в сховку в одному з будинків знаходився архів Експедиції державних паперів України. Як відомо, після Ризького трактату в тарнівських таборах були інтерновані частини української армії, звідки вони згодом розбрелися по всій Європі. Ковжун схований у підвалі якогось будинку архів відкопав і привіз до Львова та передав на збереження музеєві НТШ. Частина речей того архіву була пошкоджена вогністю, але назагал речі були в доброму стані, до того перед передачею музеєві їх розчищено і законсервовано. У червні 1932 року в залах музею відкрилася імпрезантина виставка української графіки з загальним числом до 1 400 експонатів, розкладених у чотирьох групах: I — оригінальна графіка (311 експонатів); II — Експедиція заготовки державних паперів України (327); III — мистецтво книги (645); IV — екслібріс з 109 творами. У відділі мистецтва книги на тій виставці були численні експонати друкованих видань з УРСР, взяті з бібліотеки НТШ. Для повноти образу *всього* тодішнього графічного ми-

стецтва на українських землях і на еміграції між експонатами показано й деякі графічні оформлення радянських партійних видань, що не у всіх відвідувачів виставки знайшло відповідне зрозуміння і викликало протести.

Майже два місяці часу забрало нам, анумівцям, приготування і друк солідного 80-сторінкового каталогу з 94 репродукціями. Маючи збережений один його примірник, ми не можемо опертися почуттю потреби передрукувати вступ до розділу про Експедицію, не тільки тому, що там є характеристика творів цього архіву, а й тому, що тих творів уже немає:

Революція на Україні на самім своїм початку поставила тогочасним українським мистцям велике завдання: протягом якнайкоротшого часу виготовити для уряду проекти українських грошей, поштових марок, бандероль, банкових і векслевих листів, гральних карт — взагалі всіх цінних і документарних паперів, без яких не може обійтися ніяка держава. Тоді виявилось, що для виготовлення цих мистецьких речей потрібні цілі кадри мистців-графіків, без яких не можна подумати про реалізування цього завдання і яких ніхто заступити не в силі.

Назверх — Україна таких мистецьких сил не мала. Тодішнє українське організоване життя не вмещувало в свої рамки мистців графіки; вони, хоч як їх мало було, працювали в мистецьких центрах Росії. Мистецька графічна молодь або вчилася, або була на війні.

Несподіваний поворот на Україну Ю. Нарбута справу змінив дуже корисно; одна першорядна мистецька сила зуміла дати максимум творчої енергії і помислів, щоб задовольнити пекучі графічні потреби, ще й ідеологічно виведені.

Перший український грошовий знак, перша українська поштова марка належить перу і пензлю Ю. Нарбута. Одначе вимоги переростали спроможність перевантаженого тоді працею Ю. Нарбута, якому помагав у першу чергу ще один великий ерудит українського мистецтва — властивий творець української графіки, Василь Кричевський, автор українського герба, та Іван Мозалевський, молодий і відомий тоді графік, учасник українських мистецьких виставок. Цій трійці мистців тодішньої української графіки довелося бути мистецьким серцем так званої «Експедиції заготовки державних паперів України». Юрій Нарбут та Василь Кричевський були головні проектодавці, а Іван Мозалевський — завідуючим мистецьким відділом Експедиції. Йому, як завідуючому тим відділом, довелося замовляти чи розписувати конкурси на проекти різнорідних вартісних паперів в обсягу діяльності Експедиції.

Мистців-графіків шукали тоді напوماцки, майже безнадійно, на слабім мистецькім терені Києва — так само й друкарських робітників високої кваліфікації. І тих, і других майже не було. Тепер, на віддалі 15 років, ми бачимо й стверджуємо, що мистецький відділ Експедиції зробив чимало, щоб вийти з накладеного на неї трудного, майже непосильного завдання; а все ж знайшлися ще й проктодавіці-мистці й виконавці: гравери, фотохеміграфи, літографи, друкарі і т. д.

Найтяжче було Експедиції працювати ідеологічно на мистецькім полі. Не маючи ніякої новішої мистецької графічної традиції, проктодавіці-мистці напружували свої творчі сили і знання в напрямку стильового українського оформлення замовлень. Вони, самозрозуміло, почали шукати формальних українських мистецьких елементів у минулому нашої графіки. Таким джерелом для одних, на чолі з Нарбутом, була доба барокко нашого мистецтва. При цім Нарбут бароккові елементи оформлював у дусі наскрізь сучасного мистецького розуміння, як і Серета, а інші, як Золотов і Румянцев, брали бароккові елементи безпосередньо, переносючи і прикладаючи їх до потреб замовлення, не раз уводячи ще й інші стилі. М. Бойчук і С. Налеписька пішли в шуканні оформлення своїх проектів ще далі, до візантійської доби мистецтва на наших землях, а В. Кричевський та частинно І. Мозалевський, основували свої проекти на елементах народної мистецької творчости. А. Богомазів увів у своїх проектах переважно модерний стиль того часу, підсилений декоративними народними мотивами, а гравер Приходько, як спеціаліст високої кваліфікації, але не мистець, давав просто-напросто ідеально чисто виконані, головокружно деталізовані безстилеві проекти з присмаком типових російських державних паперів.

Подаючи широким колам українського громадянства цей прецікавий історичний відділ Заготовки державних паперів України, — ми не характеризуємо його самозрозумілу неоціненну історичну вартість, а натомість, як мистецька організація, підкреслюємо його мистецький і графічний зміст, як джерело і колицку української графіки.

З експонатів самого Нарбута на виставці було 45 речей, у тому числі проекти поштових марок (4), інші марки, актові папери, асигнації міністерства фінансів (4), банкноти (4), деталі до них (8), карти до гри (24), герб (1). Все це були твори великої майстерности, можна навіть сказати: найліпші того роду речі, що творилися в тодішній Європі. Пригадується, що

коли 1928 року у Франції появилася серія поштових марок з видами французьких пам'ятників, виконаних граверами-академістами, в цілому французькому мистецькому світі вибухнув крик обурення. Мистецькі журнали репродукували поштові марки Нарбута, як зразки стилю, простоти і мистецького смаку. Коли ми це пишемо, в нас під рукою квітневий випуск провідного тодішнього (1928) мистецького журналу «L'Amour de l'Art» з статтею Ернеста Тіссерана «Безнадійна бридота французької поштової марки» і з репродукцією, між іншим, Нарбутових марок на 30 шагів (голова дівчини у вінку) і 50 шагів (напис у стилізованому вінку). Власне оригінали цих двох поштових марок були в групі, яку знищено.

Проте особливо капітальна своїм мистецьким помислом була ціла серія гральних карт (вони належали до державної монополії). Добру їх характеристику дав мистецтвознавець Платон О. Білецький у своїй монографії про Нарбута, виданій у Києві 1959 року з передмовою М. Рильського. Він писав:

Значення цієї серії в тому, що художник докладно вивчив і зрозумів стиль старого українського портрета та увічнив у майстерних малюнках його зразки. Таким чином, ця робота має, крім художнього, ще й історико-етнографічне значення. Нарбут подає тут усі шари стародавнього українського суспільства, від селянки до поважної шляхетної пані, від простого козака до владного гетьмана.

Власне, той факт, що Нарбут на тих картах зобразив усі стани українського суспільства, від селянки до гетьмана, раніше виводив з рівноваги партійну критику на Україні. З початку 30-их років Ф. Ернст і С. Яремич почали друкувати монументальну 40-аркушеву монографію про Нарбута, але вона вся була знищена таки в друкарні. А. Хвиля, пишучи в харківському «Образотворчому мистецтві» (1934, I) одну з своїх партійних протиукраїнських статей, особливо накинувся на згадані Нарбутові карти, репродуковані в тій монографії:

Український фашизм відкрито показав свої зуби. Коли проглянути додатки до цього збірника, де наведені окремі роботи Нарбута, то цілком ясно стане напрямком творчості Нарбута й те, що якраз найреакційніший бік цієї творчості намагалися підняти, оспівати різні націоналісти, на зразок Врони, Ернста й ін. Ось — Богдан Хмельницький у всій його «величі». Далі герб українського магната. Ось карти, також націоналістично оформлені, де намальована козацька старшина, українські шляхтянки. Дуже до-



Юрій Нарбут. Проекти гральних карт: нижники (валети) — дзвінковий, виновий, чирвовий, жировий. Внизу — проект банкноти на 250 карбованців.



Вгорі: *Юрій Нарбут*. Проект поштової марки на 10 шагів (князь Костянтин Острозький) і марка на продаж тютюну (10 гривень).
 Внизу ліворуч: *Михайло Бойчук*. Проект театральної марки.
Софія Налепинська-Бойчук. Підруки для грошових знаків.
 Внизу праворуч: *Іван Мозалевський*. Актівий папір.

бре розумів Нарбут, що він робить і який зміст він втілює в національну форму.

Коли ми вже при цих справах, то щойно тепер стають виднішими лаштунки видання згаданої монографії П. Білецького. Фактично це була перша спроба бодай частинної «реабілітації» Нарбута, але так і видно, що вона стала можливою тільки після знищення тих його творів, на які так нападав Хвиля. Не даром П. Білецький намагався частинно знецінити також деякі сторінки творчости Нарбута, пишучи: «Українські буржуазні націоналісти хотіли б спотворити творче обличчя Нарбута. Проте зробити цього їм не вдасться, бо їх намаганням протиставиться сама творчість художника». З цього пасажу так і видно, що Білецький і Рильський уже знали про знищення «націоналістичних» творів Нарбута і на основі інших збережених його творів, уже не таких «небезпечних», намагалися його реабілітувати. Ми звикли не вірити нічому написаному й надрукованому на радянській Україні, доки даний автор у чотири очі нам не признається, що це він сам писав (а такі бували). Тому й вищенаведених рядків Білецького не слід брати надто поважно. Для нас куди важливіші свідчення П. Нерадовського в каталозі петербурзької виставки творів Нарбута, що її 1922 року влаштував «Русский музей — Художественный отдел». Там читаємо:

З перших днів життя в Києві він віддає свої сили громадській роботі. З 30 вересня (1917) він уже в комісії створення герба України... Він весь заповнений своєю діяльністю і мріє про насадження графічного мистецтва, яке колись процвітало в Києві, про створення нової школи на старих українських традиціях, про пробудження любови до книги і відродження друкарського мистецтва... Він розробляє проект державного герба України, рисує нові марки, грошові знаки, національні костюми для гетьмана і його двору... Сам носить синій український костюм з жовтими чобітьми.

До цього хотілося б ще додати, що на згаданій виставці 1922 року, отже ще за життя Леніна, була виставлена графічна робота Нарбута — напис: «Иван Степанович Мазепа, священной Римской Империи князь, Св. Андрея Первозванного ордена кавалер и гетман 1687—1709». Згідно з каталогом цієї виставки (ч. 82), на звороті того графічного напису було додано рукою Нарбута олівцем: «Престолу Російському не покорный, против его возставший». Справді, спотворити творче обличчя Нарбута, який сам себе називав «мазепинцем», нікому не вдасться!

Крім творів Нарбута, на згаданій виставці АНУМ була показана ще ціла серія робіт інших мистців, деякі з них не меншої історичної і мистецької вартости, як речі самого

Нарбути. Там були передусім графічні праці М. Бойчука (чч. 46—50 каталогу), між ними театральна марка на 2 гривні і проекти банкнотів. Оформлення різних українських грошових знаків, поштових марок, векслевих паперів, асигнацій тощо дали А. Богомазів (51—61), Т. Золотов (62—70), Віттен (71—72), А. Красовський (73—136, в тому числі ціла талія гральних карт також з козацькими мотивами, що своєю майстерністю мало чим поступалася Нарбутовим), Т. Касперович (137—138), І. Мозалевський (139—201, проекти грошей, марок, актових паперів, бандероль на тютюн, махорку, табаку, цигари, сірники, папірці тощо), М. Мошалов (202—203), С. Налепинська-Бойчук (дружина М. Бойчука) — рисунки грошей і податкових паперів (204—212), Л. Обозненко (213), Л. Овсяників (214—216), А. Приходько (217—223), Б. Романовський (224—231), Л. Розов (232—234), І. Румянців (235—240), М. Сальніков (241—246), А. Середа (248—249). Каталогів числа 250—296 охоплювали праці невідомих авторів, між ними деякі речі могли належати Бойчукові і Богомазову. Решта речей (297—327) були фотоплянші грошей і інших вартісних паперів, а також гральних карт, між ними одна серія роботи А. Ждахи.

Було що палити, правда?

Нам залишається ще згадати, що Українська РСР, як член Об'єднаних Націй, підписала або приєдналася до різних міжнародних актів. Список 105 таких державних актів подає «Українська радянська енциклопедія» (том 17, стор. 632—634), між ними під ч. 29 знаходиться Договір про захист культурних цінностей від 15 листопада 1954 року. Правда, цей договір стосується захисту культурних цінностей на випадок збройного конфлікту, бо ні одному членові Об'єднаних Націй, мабуть, ще не прийшла на думку можливість того, щоб уряд якоїсь країни сам нищив мистецькі твори в своєму посіданні. У протоколі конвенції, що відбулася в Газі 5 лютого 1953 року і була видана наступного року англійською, еспанською і французькою мовами, читаємо про те, що «шкода, спричинена культурному майнові збіднює духово весь світ». Згідно з дефініцією 1 статті, до культурного майна належать «публічні чи приватні предмети, пам'ятки історичні й мистецькі, твори мистецтва, документи історичної або археологічної вартості, вартісні книжки, збірки документів або предметів наукової вартості і збірки репродукцій». Стаття 14 доручає, щоб «персонал, заангажований для збереження культурного майна, був в інтересі того майна шанований, і коли воно попаде в руки противної сторони, за яке вона стає відповідальна, він (персонал) повинен отримати дозвіл продовжати виконання своїх обов'язків».

Ясно, як сонце, що уряд УРСР, приєднуючися до цього міжнародного договору, зробив це без думки виконувати його постанови. У пляні цього, і всупереч 14 статті договору, з Музею українського мистецтва у Львові усунуено компе-

тентних людей, які могли зберегти скарби українського мистецтва, і на їх місце прислано партійців з тихим дорученням нищити все, що тільки дасться. Точно те саме повторилося під час відомої пожежі в бібліотеці Академії наук УРСР в Києві і з архівами в Юр'ївській церкві Видубецького монастиря в Києві.

Слова Лесі Українки: «Ми навіть власної не маєм хати, усе відкрите в нас тюремним ключарям» — і досі гостро актуальні.

Теорія і дійсність (IV)

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ТЕОРІЇ,
ТАКТИКИ І СТРАТЕГІЇ
БІЛЬШОВИЗМУ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ПИТАННІ

Григорій Костюк

III. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ТАКТИЦІ БІЛЬШОВИКІВ
У ДОБУ ВІД ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ДО УТВОРЕННЯ
«ВОСННОГО СОЮЗУ» (25 ЖОВТНЯ 1917 — 1 ЧЕРВНЯ 1919)

Три вирішальні питання революції

Зовсім інша ситуація заіснувала після приходу до влади Російської комуністичної партії (більшовиків). Захопивши владу, більшовики відразу стали перед проблемою негайної реалізації тих гасел, на яких, як свідчать вороже наставлені до них сучасники,¹ вони виграли бій за владу. Це було три вирішальних на той час питання:

1) Питання війни; 2) земельне питання; 3) національне питання.

Припинення війни було питанням життя і смерті. Воно не так впливало з конечности реалізації більшовицького, такого голосного перед жовтневим переворотом гасла «геть війну», як з рішучої вимоги народних мас, а насамперед армії. Припинити війну вже мусів був тоді будь-який уряд.

До практичної реалізації цього гасла більшовики приступили негайно. На другий день після захоплення влади (26 жовтня 1917) II Всеросійський з'їзд рад, що ним уже керували більшовики, проголосив «Декрет про мир». Цим декретом, від імени щойно створеного «Робітничо-селянського уряду», запропоновано «всім воюючим народам та їх урядам розпочати негайно переговори про справедливий демократичний мир».²

Початок див. «Сучасність», чч. 9, 11 та 12 за 1970 рік.

¹ Е. Кускова, О людях Октября. «Новое русское слово», Нью-Йорк, 14 апреля 1957, стор. 2—3; П. Н. Краснов, На внутреннем фронте. «Архив русской революции». Том I, стор. 101-103.

² Победа великой октябрьской социалистической революции и установление советской власти на Украине. (Сборник документов и материалов). Под редакцией С. М. Короливского. Государственное издательство политической литературы УССР, Киев, 1951, стор. 52. Далі: «Победа великой...»

Протягом наступних чотирьох місяців більшовики енергійно діяли, щоб це гасло перетворити в життя і нарешті допровадили до підписання миру.³

Розв'язати, хай і тимчасово на перших кілька років, земельне питання також не становило великих труднощів для більшовиків. Взявши майже цілковито аграрну програму есерів (соціалістів-революціонерів), дещо нашвидко зредагувавши на свій лад,⁴ більшовики також на другий день після перевороту оголосили відомий «Декрет про землю». Згідно з цим декретом власність на поміщицьку, церковну та монастирську землю скасовувалась, уся земля ставала «всенародним добром» і переходила з того дня в користування всіх тих, хто на ній безпосередньо працює.⁵ Пізніший (19 лютого 1918) «Основной закон о социализации земли»,⁶ розроблений і зредагований цілком у дусі більшовицької аграрної програми «соціалізації землі», завершив на певний час розв'язку такого гострого в перші дні революції земельного питання.

Третє з черги, національне питання, більшовикам не пощастило так просто і легко розв'язати. Не пощастило не тільки тому, що не могли, але, здається, ще й насамперед тому, що не хотіли. Власне, не взагалі не хотіли, бо ця розв'язка їм була потрібна, як повітря для життя. Потрібна і з мотивів престижевих і з мотивів політичних. Адже у своїй боротьбі з Тимчасовим урядом, як уже знаємо, вони були найпалкішими прибічниками і оборонцями всіх тих вимог свободи і незалежності, що їх тоді розкріпачені революцією народи ставили. Щедро роздавані тоді векселі мусіли більшовики тепер у якійсь формі оплатити. Отже, коли кажемо, що вони не хотіли розв'язати національне питання, то виходимо з того факту, що вони не хотіли його розв'язати просто і безконфліктно так, як воно в загальному історично вже склалося було навіть з їх допомогою. Прийшовши до влади, вони вирішили це питання розв'язати не так, як воно вже на той час історично складалося, а так, як воно теоретично укладалося в їх програмі і свідомості. У перші дні приходу до влади вони, правда, так само, як і в справі миру та землі,

³ История международных отношений и внешней политики СССР. 1917—1939. Том I, под ред. проф. В. Г. Трухановского. Издательство ИМО, Москва, 1961, стор. 24—55. Далі: История международных отношений...

⁴ Цього більшовики навіть заперечити не можуть. Див. про це «Вопросы истории», ч. 4, 1957, стор. 43—58, стаття А. Н. Лопаткина «Аграрная программа большевиков в Великой Октябрьской Социалистической Революции».

⁵ Победа великой..., документ ч. 5, стор. 54—58.

⁶ Собрание узаконений рабоче-крестьянского правительства РСФСР, 1918, «Основной закон о социализации земли от 19 февраля 1918 г.». Текст 25, стор. 324—335. Далі: СУ.

проголосили «Деклярацію прав народів Росії».⁷ Тут вони ще раз всенародно підтвердили, що:

«Рада народних комісарів вирішила покласти в основу своєї діяльності в питанні про національності Росії такі за-сади:

- 1) Рівність і суверенність народів Росії.
- 2) Право народів Росії на вільне самовизначення, аж до відокремлення й утворення самостійної держави.
- 3) Скасування всіх і всяких національних та національно-релігійних привілеїв і обмежень.
- 4) Вільний розвиток національних меншин й етнографічних груп, що живуть на терені Росії».⁸

Але такої декларації тоді вже було більше ніж замало. Це було б подією, і хто зна чи не вирішально-історичною, за доби Тимчасового уряду. Але тепер, коли національно-визвольний рух усіх поневолених народів набрав всенародного характеру, що виявився в цілому ряді їх конституційно-державних актів, така абстрактна заява була вже в кращому разі анахронізмом. Більшість народів колишньої російської імперії вже засадничо проголосила свою волю до державної незалежності або була на шляху до близького проголошення її.⁹

⁷ Победа великой..., стор. 59—60.

⁸ Там таки, стор. 60.

⁹ Про це дивись:

а) Революция и национальный вопрос, стор. 209—211. Закон про здійснення верховної влади Фінляндії, ухвалений соймом Фінляндії 5. VII. 1917; Резолюція про становище Фінляндії, ухвалена надзвичайним з'їздом фінляндської соціал-демократичної партії.

б) В. Винниченко, Відродження нації, т. I, стор. 219—227, 278—284, 298—304. Перший (26 червня 1917), другий (16 липня 1917) універсали Української Центральної Ради та Статут вищого управління Україною.

в) Революция и национальный вопрос, стор. 223, 240, 254, 262, 265. Тут декларації й ухвали партійних і громадських з'їздів та конгресів Латвії, Естонії, Литви і Білорусії.

г) Там таки, стор. 299 — Резолюція Всеросійського мусульманського з'їзду (1. XII. 1917).

г) Там таки, стор. 377 — Конституція союзу горців; стор. 385 — Програма осетинської революційно-демократичної партії «Кермен».

д) Там таки, стор. 391 — Програма грузинських національних демократів; стор. 394 — Резолюція з національного питання на обл. з'їзді Соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків) Грузії.

е) Там таки, стор. 443 — Резолюція з'їзду представників народів і областей Росії (Київ, 8—15 вересня 1917, скликаний з ініціативи Української Центральної Ради).

е) А. Н. Мнацаканян, Ленин и решение национального вопроса в СССР. Из-во АН Армянской ССР, Ереван, 1970, стор. 176—178. Далі пишемо: А. Н. Мнацаканян, Ленин и решение национального вопроса.

У тих історичних обставинах для новопосталого більшовицького уряду було тільки два шляхи для реальної політики в національному питанні: 1) або бути послідовним до кінця і, згідно з проповідуваною досі дуже голосно й активно засадою, визнати новопосталі незалежні республіки «негайно, без застереження і безумовно», як це вони обіцяли в пропагандивних заявах, або 2) шляхом збройного натиску загальмувати цей процес і грубою силою (яку обіцяв і готував Тимчасовий уряд на чолі з А. Керенським) втримати ці республіки в сфері свого економічного, політичного і культурного впливу.

Про наставлення більшовиків у цьому питанні рік після жовтневого перевороту Й. Сталін писав:

«Рік тому, ще до жовтневої революції, Росія, як держава, являла собою картину розвалу. Стара „широчезна Російська держава” і поряд з нею ціла низка нових „маленьких держав”, що тягли в різні боки, — така була картина».¹⁰

Більшовики тепер собі пригадали, що вони принципові централісти. Погодитися з реальним станом розпаду імперії вони не хотіли. Вони воліли, хоча й у нових формах, але повернути історію назад.

«Перед робітничою клясою та її авангардом — комуністичною партією стояло завдання, — пише один з найновіших дослідників СРСР, — припинити цей процес розпаду і створити умови та передумови для утворення радянської багатонаціональної держави».¹¹

«Роз'єднання для об'єднання», або нова тактика і шукання теоретичного її обґрунтування

Яких же засобів і якої тактики вжила російська комуністична партія, щоб припинити цей процес розпаду, не відступити від своєї централістичної програми і одночасно сплатити векселі за гасло «самовизначення, аж до відокремлення»? Як створювались «умови і передумови для утворення радянської багатонаціональної держави»?

Принципові централісти, прибічники великих державних комплексів, більшовики, діставши владу, аж ніяк не були схильні в практичній політиці поглиблювати дезінтеграцію імперії. Але й припинити її шляхом раптової негациї всіх дотепер щедро роздаваних векселів на свободу і незалежність поневоленим народам вони теж не могли. Гостра суперечливість між їх досі голосною пропагандою «про самовизначення аж до відокремлення», і то «негайно, без обмеження і безумовно»,¹² і конкретною, тепер практичною їх політикою і дійсністю була наявною. Щоб цю прикру невідповідність до якоїсь міри загладити або принаймні знайти якесь

¹⁰ *И. В. Сталин*, Соч., т. 4, стор. 225.

¹¹ *С. И. Якубовская*, Об'единительное движение..., стор. 4.

¹² *Победа великой...*, стор. 181.

переконливе пояснення, більшовики приневолені були негайно вдатися до нової тактики, до нових теоретичних обґрунтувань її та до нових організаційних форм.

Суть цієї тактики полягала в тому, що декларативно вони залишалися й надалі носіями привабливого гасла «самовизначення аж до відокремлення», яке принесло їм стільки успіхів і перемог,¹³ а на ділі вони всіх зусиль і засобів вживали для того, щоб це «самовизначення» привело зрештою до нової, на ширшій базі, централізації. Тобто вони відразу почали намацувати шляхи, як погодити свій принциповий централізм, своє обстоювання великого, навіть багатонаціонального державного комплексу, з широкопропагованою ідеєю «самовизначення аж до відокремлення». Тим більше, що таке самовизначення і відокремлення здебільшого вже було реальною політичною дійсністю. Заперечуючи методу збереження імперії царизму і методу Тимчасового уряду та бажаючи не зрадити «своїй власній природі», більшовики інтенсивно почали формувати і теоретично обґрунтовувати нову методу й нову тактику в національному питанні.

Процес формування цієї методи і тактики йшов у загальному таким шляхом: як знаємо з попереднього, ще в давніх дореволюційних Ленінових статтях з національного питання не раз твердилося, що всі національно-визвольні рухи в своїй тенденції і основі є рухами буржуазними. Пролетаріят, властиво партія, яка себе вважає пролетарською, ці буржуазні рухи активно підтримує, оскільки вони ведуть боротьбу з імперіалістичними державами та розхитують їх міць. Тепер же, після жовтневої революції, коли владу до рук взяв «пролетаріят», він не може більше ці буржуазні рухи взагалі підтримувати, оскільки вони в своїй тенденції і суті є ворожі до тенденції розвитку «пролетарської революції». Це одночасно й означає, твердили більшовицькі теоретики, що старі форми національно-визвольних рухів скінчилися, пережили себе. Народилися нові форми соціалістичного руху робітників і селян пригнічених націй. Вони, ці нові форми руху, входять вже тепер, після соціалістичної революції, в гострий конфлікт із старими буржуазно-демократичними національними рухами. Більшовики, природно, в цьому конфлікті стають по боці тих сил, що тепер починають у межах тої чи іншої нації боротьбу проти старих буржуазних національно-визвольних рухів.

Так у перших зарисах була створена ідейна база для виправдання внутрішньонаціональних диверсій, розбиття і зовнішньої агресії під гаслом допомоги тим іншонаціональним силам, що «тепер починають вже боротьбу проти старих

¹³ Двенадцатый съезд Российской Коммунистической Партии (большевиков). Стенографический отчет, 17—25 апреля 1923 года. Издательство «Красная Новь», Главполитпросвет, Москва, 1923, стор. 445. Далі: Двенадцатый съезд РКП.

буржуазних національно-визвольних рухів». Найвиразніше цю нову пореволюційну тактику в національно-колоніальному питанні висловив підсумково В. Ленін у своїй доповіді на засіданні Комісії національного і колоніального питання на II конгресі комуністичного інтернаціоналу, 20 липня 1920 року: «Не підлягає найменшому сумніву, що кожний національний рух може бути лише буржуазно-демократичним, бо головна маса населення у відсталих країнах складається з селянства, яке репрезентує собою буржуазно-демократичні стосунки».¹⁴

Особливо тепер, після революції в Росії, — говорив він там же далі, — в поневолених колоніальних країнах сталося певне зближення між буржуазією країни-поневоловача і буржуазією країни-поневоленої. А це значить, ... «що дуже часто, — либонь, навіть в більшості випадків, — буржуазія поневолених країн, хоч вона й підтримує національні рухи, у той же час у згоді з імперіялістичною буржуазією, тобто разом з нею, бореться проти всіх революційних рухів і революційних кляс».¹⁵

Це все примушує комуністів змінити тепер свою тактику і своє ставлення до всіх цих національно-визвольних рухів. Тепер комуністи не можуть уже беззастережно підтримувати всі національно-визвольні рухи. «Ми, як комуністи, — заявив Ленін, — лише в тих випадках повинні і будемо підтримувати буржуазні визвольні рухи в колоніальних країнах, коли ці рухи дійсно революційні, коли представники їх не будуть перешкоджати нам виховувати й організувати в революційному дусі селянство і широкі маси експлуатованих».¹⁶

Й. Сталін цю вказівку Леніна на зміну тактики в національному питанні сформулював по-своєму: «Жовтневий переворот покінчив із старим, буржуазно-визвольним рухом, відкрив еру нового, соціалістичного руху робітників і селян поневолених національностей».¹⁷

Отже, з цього ясно, що з приходом до влади більшовики покінчили з своїми старими поглядами на національно-визвольні рухи. Власне покінчили не так з зовнішніми гаслами цих поглядів, як з тактикою та стратегією їх реалізації. Саме собою гасло «самовизначення націй» не відкидалося, але практично тепер це означало, що комуністична партія підтримує і підтримуватиме тільки ті рухи, які є цілковито в її руках. Ті ж національно-визвольні рухи, що не йдуть у фарватері її, розцінюються як буржуазні. На цій підставі їх не тільки не треба підтримувати, а в певних обставинах вести з ними нещадну війну. Трагедія народів, колись поневолених російською імперією, була в тому, що ці нові теоретич-

14 В. И. Ленин, О национальном... вопросе, стор. 525.

15 Там таки, стор. 526.

16 Там таки.

17 И. В. Сталин, Соч., том 4, стор. 163.

ні постуляти і вказівки провідника російської комуністичної партії стосувалися практично не так тих далеких і майбутніх національно-визвольних рухів народів Азії чи Африки, як їх новостворених республік безпосередньо. Не відмовляючися від свого старого пропагандивного гасла «самовизначення аж до відокремлення», саме здійснення цього гасла тим чи іншим народом більшовики поставили під абсолютний контроль своєї всезростаючої потуги. Більшовицька влада визнає і підтримує тільки ту «самовизначену» республіку, в якій влада «дійсно революційна» і якщо вона «не перешкоджає» комуністам «виховувати й організовувати в революційному дусі селянство і широкі маси експлуатованих».

Хто ж визначає і за яким критерієм, що той чи інший національно-визвольний рух є «революційний» чи «реакційний»? Звичайно, що це визначає сама російська комуністична партія за критерієм, нею ж встановленим. Про об'єктивність такого критерію не доводиться говорити.

Нова тактика в дії

Для прикладу простежимо стосунки Радянської Росії з Українською Народною Республікою. Та нова тактика, що лише 1920 року дістала своє ширше теоретичне обґрунтування, була випробувана вже у взаєминах з Україною, починаючи з грудня 1917 року. Своїм ультиматумом урядові Української Народної Республіки від 16 грудня 1917 рада народних комісарів РСФРР уже тоді показала, що вона в практичній політиці вступила на шлях нової тактики в національному питанні. Саме цей ультиматум є першим документом нової тактики більшовиків у національному питанні після приходу їх до влади. Саме тут більшовики, визнаючи ще раз незалежність Української Народної Республіки (не визнати було вже неможливо), одночасно проголосили про неї свою опінію, як про республіку «нереволюційну», «буржуазну».¹⁸ Отже, тим самим створювали собі моральне виправдання для воєнної інтервенції. Вони вже в цьому документі (чи не вперше) поставили вимогу саме того характеру, що її, як ми вже знаємо, пізніше сформулював Ленін: не перешкоджати їм «виховувати й організовувати в революційному дусі» трудящі маси тої республіки, незалежність якої щойно визнана, і безконтрольно тримати на її території свої більшовицькі, тільки ради народних комісарів у Москві підлеглі, збройні сили.¹⁹ Це звучало, як глум. І саме це спричинило чотирирічну війну щойно відновленої української держави з більшовицькою Росією. Ця війна закінчилася поразкою Української Народної Республіки і встановленням на Україні, після 1920 року, радянської влади. Так практично більшовики

¹⁸ *Победа великой...*, стор. 180, документ ч. 133, *Обращение Совета Народных Комиссаров «Ко всему населению»*.

¹⁹ *Победа великой...*, документ ч. 135, стор. 181—183.

почали здійснювати тепер своє гасло «самовизначення аж до відокремлення». Це була саме та тактика, що її пізніше Сталін визначив, не безпідставно, як «роз'єднання для об'єднання»,²⁰ а Микола Скрипник, не без злоби й іронії, характеризував її як «подвійну бухгалтерію».²¹

Подивімося дещо докладніше, як же ця тактика «подвійної бухгалтерії» чи «роз'єднання для об'єднання» виглядала в конкретній політичній дії більшовиків стосовно всіх поневолених народів колишньої російської імперії.

У «Деклярації прав народів Росії» більшовики ще раз всенародно підтвердили право всіх поневолених царською Росією народів на відокремлення й утворення незалежної держави. Пару місяців пізніше спеціальними декретами була визнана незалежність Польщі, України (16 грудня 1917), Білорусії (30 грудня 1917), Фінляндії (31 грудня 1917), Турецької Вірменії (11 січня 1918).²² У межах РСФРР були декретовані автономні республіки: Туркестану (1918), Башкірії (березень 1919) і вироблено наркомнацом ряд «проектів» і «положень» про автономні права і форми федерування з РСФРР для азербайджанців, грузинів, вірмен, киргизів та інших народів.²³

Це був, так би сказати, офіційно-декларативний бік більшовицької національної політики. Це й була та «монета», якою більшовики оплачували щедро роздавані перед жовтневою революцією векселі під маркою «самовизначення аж до відокремлення». Але ходова вартість цієї «монети» на практиці виявилася надто нереальною. Офіційно пропагуючи й далі гасло «самовизначення аж до відокремлення», декретуючи навіть те чи інше відокремлення чи існуючу вже незалежність, вони одночасно неофіційно, але продумано і планово, робили все, щоб стихійний процес унезалеження поневолених народів, який почався з перших днів лютневої революції 1917 року, припинити.

Колись Ф. Енгельс писав:

«Щождо Росії, то її можна згадати тільки як окупантку величезної кількості украденої власности, яку їй доведеться звернути в день розплати».²⁴

²⁰ *И. В. Сталин*, Соч., том 12, стор. 370.

²¹ *Микола Скрипник*, Статті й промови, том II, частина 2, Національне питання, стор. 12.

²² а) *Д. Л. Златопольский*, Образование и развитие СССР, как союзного государства. Государственное издательство юридической литературы, Москва, 1954, стор. 67, 69. Далі: *Д. Л. Златопольский*, Образование и развитие...

б) *С. И. Якубовская*, Об'єдинительное движение..., стор. 32.

в) *А. Н. Мнацаканян*, Ленин и решение национального вопроса в СССР. Ереван, 1970, стор. 141.

²³ *С. И. Якубовская*, Об'єдинительное движение..., стор. 27.

²⁴ *К. Маркс и Ф. Энгельс*, Сочинения. Изд. второе. Москва, 1960, т. 16, стор. 160.

День розплати настав. Поневолені віками господарі «украденої власности» вирішили були посісти свої законні права на цю «украдену власність». Але російські учні Маркса й Енгельса, всупереч думкам своїх учителів, вирішили цю «величезну кількість украденої власности» затримати в своєму, по-новому названому, державному комплексі. Вони не тільки вирішили припинити розчленування імперії, але й реставрувати її в старих межах. По змозі якими завгодно способами, але вернути в новий державний комплекс навіть ті народи, що вже відокремилися і їх відокремлення було навіть офіційно визнане.

Як же цей процес відбувався?

Поряд з деклараціями і декретами про «самовизначення аж до відокремлення», більшовики неофіційно, але інтенсивно і пляново, почали акцію (спочатку там, де для цього була реальна можливість і що було з погляду їх існування найважливіше) підготування до збройного знищення фактичної незалежності того чи іншого народу. Так було з Україною, з балтійськими народами (Литва, Латвія, Естонія), так було з народами Кавказу, з Туркестаном та іншими. Лише Польщу та Фінляндію більшовики залишили відносно в спокої, бо за їх спинами вони виразно відчули сили Антанти.

Першим об'єктом, на який більшовики спрямували всю політичну й мілітарну силу, була Україна. Визнавши Українську Народну Республіку і офіційно не заперечуючи її незалежності, вони, проте, з першого дня приходу до влади почали думати над тим, як знищити її фактичну незалежність і перетворити на слухняну і складову частину російської більшовицької федерації. Перша спроба була задобрююча: вирішено було зіграти на національних сантиментах — повернути Україні її національні реліквії, що були забрані з України ще царицею Катериною II. ВЦВК в середині листопада 1917 року організував помпезну і святкову передачу цих реліквій. У пропагандивній грамоті у зв'язку з цим було сказано: «Народ великоруський і революційний Петроград з привітом посилають вільному Києву священний дар у знак братерства народів».²⁵

У розпорядженні про передачу, якого авторство приписують Сталінові, сказано: «Революційний уряд Республіки Російської святково повертає Україні її національні реліквії, що несправедливо були одібрані у неї грубою рукою Катерини II».²⁶

Але характеристично, що вся ця святкова маскарада була спрямована не на адресу тоді офіційного уряду Української Центральної Ради, а «представникам Рад України».²⁷ Цим було виразно підкреслено, що російський більшовицький

²⁵ С. И. Якубовская, Об'единительное движение . . . , стор. 32.

²⁶ Там таки.

²⁷ Там таки.

уряд фактично зробив першу спробу, через голову Української Центральної Ради, зігнорувавши її, нав'язати контакт з українськими радами робітничих, солдатських та селянських депутатів. Цим дипломатично підкреслювалося, що саме ці Ради російський більшовицький уряд вважав справжнім господарем України, а не Центральну Раду та її уряд. Це було наставлення на внутрішнє забурення, на внутрішньонаціональний конфлікт, на захоплення влади з середини своєю агентурою. І не треба забувати, що це робилося в перші дні приходу більшовиків до влади. На ради робітничих, селянських та солдатських депутатів, що в багатьох містах України були під більшовицьким впливом, уряд російської республіки покладав великі надії. Але жива українська дійсність показала щось інше, і дипломатична гра «священними реліквіями України» не дала жодних наслідків. До того ж, може, зовсім несподівано для більшовиків, ради на Україні залишилися здебільшого цілком лояльними до уряду Української Центральної Ради,²⁸ а перший з'їзд Рад робітничих і селянських депутатів у Києві 17 грудня 1917, що його скликано було фактично з ініціативи більшовиків, цілковито підтримав Українську Центральну Раду.²⁹ Після цієї явної невдачі більшовики спробували іншим шляхом повалити небажаний їм уряд — шляхом організації воєнних путчів. Відбулося кілька таких спроб. Але всі вони зазнали цілковитої поразки. Військові з'єднання й агенти, що діяли завдання здійснити це, не мали під ногами жодного ґрунту. Вони не були органічно пов'язані з українським революційним національно-визвольним рухом, не мали жодного впливу на маси, тому не могли мати успіху.³⁰

Одночасно ті більшовицькі організації, що діяли на Україні як агенти РКП(б), вдалися ще до одного способу: до розчленування України на окремі фіктивні республіки. У тих областях і районах, де більшовицька агентура змогла опертися на більші військові сили або на більше скупчення російської чи зрусифікованої людности (Донбас, Одеса), вона творила «незалежні» від України «республіки» і проголосувала їх «частиною російської федерації»,³¹ «радянськими республіками півдня Росії».³² Так постали були: Донецько-кри-

²⁸ *Победа великой...*, примітки, стор. 455, ч. 63; стор. 457, чч. 70, 71, 72.

²⁹ а) *В. Винниченко, Відродження нації*, том II, стор. 164—171; б) *Победа великой...*, примітка, стор. 454, ч. 59.

³⁰ а) *В. Винниченко, Відродження нації*, т. II, стор. 138—139, 153—154; б) *Победа великой...*, стор. 448—449, примітка ч. 22.

³¹ *Гражданская война на Украине (1918—1920)*. Сборник документов в трех томах, четырех книгах. Издательство «Наукова думка», Київ, 1967, т. I, кн. I, докум. 69, стор. 48. Далі: *Гражданская война на Украине*.

³² Там таки, документ 67, стор. 46. Приказ командира 5-ї армії южноросійських республік, Р. Ф. Сиверса, 16 марта 1918.

ворізька республіка, Одеська республіка, Донська республіка, Кримська республіка і, нарешті, відомий Румчерод,³³ що намагався всіма засобами перешкодити поширенню й організації української влади на півдні. Коли ж і цей тактичний хід виявився за малонадійний (проти нього гостро виступили, як проти нерозумної фікції, кілька впливових діячів з українського більшовицького підпілля — М. Скрипник, В. Шахрай, Ю. Лапчинський, що вважали українську територію неподільною в межах IV універсалу Української Центральної Ради), то в Москві, очевидно, остаточно вирішили занести на Україну радянську владу на вістрях багнетів російської червоної армії. І хоч Ленін добре знав, що і Маркс, і Енгельс рішуче та гостро виступали проти ідеї розповсюдження соціалізму за допомогою озброєних дивізій, хоч він напевне знав думку Енгельса, висловлену в листі до Кавтського, що «одне *лише* безсумнівне: переможний пролетаріат не може нікому і ніякому чужому народові силою нав'язувати жодного ошчасливлення, не підриваючи цим своєї власної перемоги,³⁴ проте він став надхненником збройного виступу більшовицьких дивізій проти молоді української республіки.

Насамперед почалась інтенсивна організація збройних більшовицьких осередків на території Української Народної Республіки³⁵ і скупчення військових з'єднань на її північних кордонах. Щоб зміцнити акцію цих збройних осередків на українській території, як свідчать недавно опубліковані дослідження і документи, — «на Україну з РСФРР було надіслано багато зброї, бойових припасів і військового спорядження. Тільки з Московського артилерійського складу від 1 березня по 1 квітня 1918 було відіслано на південний фронт, головним чином на Україну, 117 050 рушниць, понад 9 мільйонів рушничних набоїв та багато іншої зброї і бойових матеріалів, а на рахунок Харківської контори Держбан-

³³ Так називався Центральний виконавчий комітет солдатських, матроських і робітничих депутатів Румунського фронту, Чорноморської флотії й Одеської військової округи, що постав на першому фронтovому й обласному з'їзді в Одесі 10—27 травня 1917, а наприкінці листопада 1917 року перейшов цілковито під керівництво більшовиків і посів ворожі позиції до Української Народної Республіки.

³⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Письма. Сборник избранных писем, издание 4-е, Перевод, редакция и примечания В. В. Адоратского. Государственное соц.-экономическое издательство, Москва—Ленинград, 1931, стр. 398, 221, Письмо: Энгельс — Кавтскому, 12. IX. 1892.

³⁵ Історія держави і права Української РСР, 1917—1967. Академія наук Української РСР, Сектор держави і права. Вид-во «Наукова думка», Київ, 1967, т. I, стор. 59—65. Далі: Історія держави і права.

ку з грудня 1917 до квітня 1918 переказано з Петрограду 860 мільйонів рублів».³⁶

Це підтверджував і Ленін у виступі на VII з'їзді РКП(б) у березні 1918 року. «Українцям, — говорив він, — фінансову допомогу ми даємо, допомагаємо чим можемо».³⁷

Як свідчить відомий Антонов-Овсієнко, що був тоді уповноваженим Ради народних комісарів при ставці дійової армії, у своїх спогадах,³⁸ на початку грудня 1917 року було вже дано наказ зосередити надійні бойові сили на північних кордонах України. Вже 14 грудня 1917, як свідчить Антонов-Овсієнко, він почав стягати й зосереджувати на північних кордонах України великі бойові сили російської червоної гвардії і чекає наказу для наступу. Але рада народних комісарів перед тим, як кинути шриготовані дивізії на молоду українську республіку, спочатку розіграла відомий дипломатичний фарс з ультиматумом до українського уряду. Ультиматум вимагав повної капітуляції.³⁹ Уряд Української Народної Республіки не капітулював і цей ультиматум відкинув. Готові до наступу дивізії червоної гвардії, під командуванням В. Антонова-Овсієнка перейшли негайно в наступ.⁴⁰ Так почалася війна між Україною і Росією, яку сучасні радянські історики називають безпідставно «громадянською

³⁶ Гражданская война на Украине (1918—1920). Документ ч. 135, стор. 97.

³⁷ В. И. Ленин, Полное собрание сочинений, т. 36, стор. 38.

³⁸ В. А. Антонов-Овсеевко, Записки о гражданской войне. Москва, 1924, т. I, стор. 29—31, 33—36.

³⁹ Див. оригінальний текст: а) Победа великой..., стор. 181—183; б) В. Винниченко, Відродження нації, т. II, 143—145.

⁴⁰ З ім'ям Антонова-Овсієнка та його воєнними операціями на Україні пов'язаний дуже цікавий лист В. Леніна до Г. К. Орджонікідзе. Цей документ настільки важливий для пізнання не фасадної, не пропагандивної, а справжньої тактики Леніна щодо України, що його варто навести майже повністю.

Треба пригадати, що це був час, коли Українська Народна Республіка щойно підписала мирний договір з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією. Українська армія, підтримана, згідно з договором від 9 лютого 1918 року, німецькою та австро-угорською арміями, розпочала очищувальну акцію тих районів і областей України, що були зайняті російською червоною армією. Стурбований катастрофою, що насувалася, і відчуженням червоної армії від місцевого населення та бажаючи хоч щонебудь врятувати і в якійсь мірі престижево бодай залишити в населення враження, що червона армія є армією українською, Ленін, іменуючи Г. К. Орджонікідзе «надзвичайним комісаром півдня Росії», давав такі, м'яко кажучи, дивні поради і вказівки.

«Негайна евакуація хліба і металів на схід, організація підривних груп, створення єдиного фронту оборони від Криму до Великоросії з втягненням у справу селян, *рішуча і безумовна переліцьовка на український лад всіх наших частин, що є на Україні* — таке тепер завдання. Треба заборонити Антонову називати себе Антоновим-Овсеевком, він повинен називатися просто Овсеевко. Те саме треба сказати й про Муравйова (якщо

війною на Україні».⁴¹ Ця війна через чотири роки довгої і трагічної боротьби Української Народної Республіки закінчилася перемогою Радянської Росії. Озброєні дивізії російської червоної армії таки «ощасливили» (вираз Енгельсів) український народ і на вістрях своїх багнетів принесли йому радянську владу.

Це був тільки один з початкових актів тактики більшовиків у практичному розв'язанні національного питання. Не було жодної країни, жодної нації, які пізніше були залучені до радянської федерації, щоб те залучення відбувалося мирним, демократичним шляхом. Усюди було вжито збройні військові сили російської червоної гвардії і внутрішньонаціональну агентурну провокацію. Так було з Білорусією, як свідчить найновіший дослідник.⁴² Цим шляхом була завойована і приєднана до РСФРР Бухара, чого не може приховати навіть більшовицький автор найновішого історичного досліджу.⁴³ Завойований був, просто як колонія сировинних багатств, Туркестан. Про це найкраще свідчать заяви головного командувача Східним фронтом російської червоної армії М. В. Фрунзе. Виступаючи на 7 з'їзді рад РСФРР (грудень 1919), він подав до відома делегатів, що тепер уже «розбито південну армію Колчака і відкрито шлях до ... Туркестану, звідки до нас підуть найважливіші продукти сировини і бавовна».⁴⁴ Ще ясніше повторив він свою думку у «Наказі військам Туркестанського фронту ч. 150, 4 жовтня 1919 року», де прозвучала така знаменна фраза: «Славні війська Туркестанського фронту пробивають для Росії шлях до бавовни і нафти, стоять напередодні завершення свого завдання».⁴⁵

27 квітня 1920 року російська червона армія завоювала Азербайджан і проголосила там радянську владу.⁴⁶ Тим самим мілітарним способом була встановлена радянська вла-

він залишитися на посаді) та інших». (Підкреслення моє — Г. К.). Див. Гражданская война на Украине, стор. 42, документ ч. 61; Письмо В. И. Ленина к Г. К. Орджоникидзе, 14 березня 1918, або В. И. Ленин, Полное собрание сочинений, т. 50, стор. 49—51.

⁴¹ Н. И. Супруненко, Очерки гражданской войны и иностранной интервенции на Украине (1918—1920). Москва, 1966, Издательство «Наука». Далі: Н. И. Супруненко, Очерки гражданской войны.

⁴² Н. Недосек, Очерки истории большевизма в Белоруссии, Том I, Большевизм на путях установления контроля над Белоруссией. Институт по изучению истории и культуры СССР, Мюнхен, 1954, стор. 61.

⁴³ А. И. Ишамов, Создание Бухарской Народной Советской Республики (1920—1924). Академия наук Узбекской ССР, Институт истории и археологии. И-во АН Узбекской ССР, Ташкент, 1955, стор. 142.

⁴⁴ «Правда», 5 грудня 1919.

⁴⁵ М. В. Фрунзе, Избранные произведения. Москва, 1951, стор. 90.

⁴⁶ Г. И. Урутадзе, Образование и консолидация Грузинской Демократической Республики. И-во Института по изучению

да й у Вірменії.⁴⁷ Відкритою війною була завойована і Грузія. 11 лютого 1921 року регулярні частини червоної армії вдерлися в Грузію. Розпочалася відкрита війна грузинського народу проти російської червоної армії. Ця нерівна війна продовжувалася до 17 березня 1921 року і кінчилася перемогою завойовників. Незалежна Грузія перестала існувати.⁴⁸

Отже, як видно з попереднього, в ударі з новопосталими на ґрунті «самовизначення аж до відокремлення» незалежними демократичними республіками тактика і стратегія Російської комуністичної партії розгорталася так, щоб насамперед теоретично виправдати чи пропагандивно завуалювати свою одверту інвазію, свій мілітарний наступ на ці республіки. До виправдання чи завуалювання цієї наступальної акції було поставлено нову думку, що «жовтневий переворот покінчив з старим буржуазно-визвольним національним рухом», і комуністи тепер вже підтримують не взагалі всі національно-визвольні рухи, а лише ті, що йдуть як казав Ленін, у фарватері їхньої революційної концепції. На цій підставі політика всіх новопосталих національних республік просто визначалась як «нереволюційна», «буржуазна». Це творило моральну підставу до поборювання їх всіма можливими засобами. Користаючись із мілітарної й організаційної слабости цих республік, російський більшовицький уряд добре продуманим концентричним ударом (мілітарним, пропагандивним, господарським) насамперед пробував зломити їх опір. Після подолання опору тої чи іншої республіки там негайно проголошувалася радянська влада з абсолютно слухняним урядом на чолі. Одночасно з проголошенням радянської влади, а часто і перед тим, рада народних комісарів російської федерації відповідною декларацією чи офіційною заявою визнавала державну незалежність тої нової радянської республіки. Уряд же цієї новопосталої радянської республіки відразу ж поспішав заявити про свою цілковиту солідарність з урядом Росії і про своє бажання вступити негайно в найтісніший військовий і господарський союз з ним.

Так у загальному проходили перші кроки «об'єднувальної акції». І як разюче здійснилося передбачення українського соціал-демократа Лева Юркевича 1916 року про ймовірне переведення в життя Ленінового гасла «самовизначення націй аж до відокремлення».⁴⁹

Тут важливо підкреслити один тактичний момент: російські більшовики, принципи централісти і прибічники імперського комплексу держави, поборюючи національні рес-

СССР. Мюнхен, 1956, стор. 107. Далі: Г. И. Урутадзе, Образование и консолидация...

⁴⁷ Там таки, стор. 109.

⁴⁸ Там таки, стор. 110—112.

⁴⁹ Л. Рыбалка, Русские социал-демократы и национальный вопрос, стор. 18—19.

публіки і перетворюючи їх на слухняних (висловлюючися теперішнім терміном) сателітів, не наважувалися конституційно знегувати державну незалежність кожного поборюваного ними народу. Навпаки, перетворюючи фактично кожную республіку на підлеглу собі територію, вони, проте, офіційно завжди і всюди підкреслювали, що державну незалежність кожного народу визнають, приєднувати його до Росії не збираються, що вони ведуть боротьбу тільки проти буржуазії, хоч і де б вона отаборювалась і якими національними прапорами прикривалася.

*

Цікаво простежити тепер, як виглядала, в якому правному стані перебувала далі кожна національна радянська республіка, що її державну незалежність визнавав уряд Російської радянської республіки? Як російські комуністи погоджували свою централістичну імперську політику з офіційним існуванням ряду незалежних, ними визнаних і толерованих національних республік?

У час жовтневого перевороту і після нього питання відродження державної незалежності для багатьох народів колишньої російської імперії було настільки глибоким й органічно всенародним волевиявленням, що його більшовики не могли вже ані негувати, ані знищити. Вони мусіли вже були його тільки визнати. Тим більше, що це відповідало їхнім попереднім пропагандивним гаслам. Але, прийнявши і визнавши незалежність кожного народу, вони рівночасно не могли зрадити цілком і своїй власній природі. Саме в цьому були закладені перші великі труднощі для більшовиків у національному питанні. Із самого голого факту визнання тої чи іншої радянської республіки незалежно випливала вже низка конституційних прав, які неминуче мусіли давати себе відчутти в різних формах діяльності уряду республіки та її стосунків з російською федерацією. Досить взяти, як приклад, першу конституцію УРСР, що її затверджено III з'їздом рад України 10 березня 1919 року. Стаття 6 цієї конституції визначає основне підложжя і компетенцію верховної влади української республіки. Згідно з пунктом першим їй належить:

- 1) Затверджувати, зміняти та доповнювати конституцію.
- 2) Встановлювати і зміняти кордони республіки.
- 3) Встановлювати зв'язки з іноземними державами, проголошувати війну та мир.
- 4) Встановлювати основи організації збройних сил республіки.
- 5) Загальне керівництво внутрішньою політикою.
- 6) Цивільне, кримінальне і процесуальне законодавство.
- 7) Напрявні і загальне керівництво народним господарством.
- 8) Керування грошовою системою й організація фінансового господарства республіки тощо.

Вже перелік цих пунктів свідчить, що автори цієї конституції мислили собі повний і нічим не обмежений державний суверенітет України.⁵⁰ Але ця конституція України не була винятком. Тогочасні конституції інших радянських республік встановлювали аналогічні, а подекуди і ще більш точно окреслені (наприклад, Грузія) суверенні права. В наслідок цього новопостала республіка, декларуючи найтісніший союз і єдність політичної дії з Російською радянською республікою, відразу ж і насамперед пробувала розбудувати свої власні військові сили.⁵¹ В умовах війни й інтервенції це було першочергове, життєвоважливе завдання. Чи ж вдалося хоч одній республіці розбудувати свою червону армію згідно з прийнятою конституцією? І як до такої ідеї поставилася тоді РКП(б) і РНК РСФРР?

Всі перші українські радянські уряди, що від грудня 1917 року то виникали, то зникали як мильні бульки, мали у своєму складі народного комісара військових справ. Але жодної армії такий комісар не організовував. Більше того: не маємо навіть даних про якісь рішучі заходи до створення такої армії. Чому? Поперше тому, що всі перші «уряди», та «ревкоми», які намагалися протиставитись українському національному законному урядові, мали здебільшого агентурний характер. Жодного органічного зв'язку з народом у них не було. Подруге, протягом першого року боротьби вони не мали під собою будь-якої української національної території. Потрете, агентурні функціонери московського центру, вороги української незалежності і прибічники оновленого, але імперського комплексу,⁵² вони, як репрезентанти Радянської України на експорт, боялися і не хотіли творити окрему українську військову силу, бо, на їх погляд, всі військові операції проти національної української армії провадить на-

⁵⁰ История советской конституции в декретах и постановлениях Советского Правительства. 1917—1936. Издание «Советское законодательство», Москва, 1936, стор. 122. Далі: История советской конституции...

⁵¹ Історія держави і права..., т. I, стор. 259.

⁵² Див. про це:

а) Інститут історії партії та жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У, Істпарт, Історія КП(б)У. Парлвидав, 1933, т. I, стор. 125—126, Промова Ю. П'ятакова на нараді київського більшовицького центру, 2 липня 1917;

б) *Сергій Мазлах і Василь Шахрай*, До хвилі, Друге видання, видавництво «Пролог», 1967, Нью-Йорк, стор. 68—75 і наступні розділи. Далі: *В. Шахрай*, До хвилі;

в) Історія держави і права, т. I, стор. 108—112, 114, 222;

г) Гражданская война на Украине..., т. I, кн. I, стор. 24, документ ч. 33; «Декларация, внесенная большевистской фракцией в ЦИК Советов Украины и принятая на его заседании 7 марта 1918 г.;

д) Там таки, стор. 48, документ ч. 69; «Декларация ЦИК Советов Украины и делегации Советов Украины на IV Всероссийском съезде Советов».

дійна російська червона армія під командуванням В. Антонова-Овсієнка та полковника Муравйова. І нарешті, почетверте, окремої національної червоної армії, що підпорядкована була б урядові української радянської республіки не бажала собі рада народних комісарів РСФРР. Це ясно видно з постанови за підписом наркома в справах національностей Й. Сталіна від 2 травня 1918 року про утворення мусулманських частин у червоній армії та з постанови колегії наркомнац від 7 травня 1918 року про утворення національних армій.⁵³ З цих постанов видно, що, замість ухвали про утворення національних армій, ставиться питання тільки про утворення національних відділів, а найбільше — полків у лавах червоної армії, і то з умовою «безумовної гарантії зацікавленого національного комісаріату, що ці відділи не потраплять до рук націоналістів і буржуазії».⁵⁴ Коли ж всупереч всьому цьому все таки десь з кінця 1918 року стихійно постало ряд національних військових з'єднань, вони були поспішно ліквідовані згідно з «Воєнним союзом» від 1 червня 1919 року.

Мусулманські частини, що їх стихійне виникнення мусів санкціонувати наркомнац РСФРР постановою від 2 травня 1918 року, були розпорошені по всіх частинах червоної армії і дуже скоро зникли з овиду. В усякому разі, коли червона армія під командуванням М. В. Фрунзе розгортала свій переможний похід проти східноазійських народів (Таджикистану, Туркменістану, Казахстану, Бухари, Хорезму), то цих мусулманських частин там уже не було. Принаймні в історичній, мемуарній та іншій літературі того часу ми не знайшли жодних вказівок на це.

Ще показовіша історія спроби утворення червоної армії в Грузії. Після захоплення російською червоною армією Грузії в березні 1921 року у спеціальній телеграмі до Кавказького бюро РКП (2 березня 1921) В. Ленін запитував, чи є в них згода щодо загальної політики в Грузії, а зокрема про те, що «треба негайно озброїти робітників, незможних селян і творити грузинську червону армію».⁵⁵ На це Г. К. Орджонікідзе відповів загально, що «у комуністів Грузії існує цілковита однозначність»... з Леніном. Але насправді такої однозначності не було й ніхто не хотів і починати творити грузинську червону армію. 15 червня 1921 року голова грузинського ревкому (фактичного тодішнього радянського уряду для Грузії) Махарадзе надіслав телеграму до Сталіна, в якій запитував, що робити з утвореним і, очевидно, бездіяльним «військовим відомством Грузії».⁵⁶ Відповіді від Сталіна він на це не дістав. Тоді Махарадзе ще раз пише уже

⁵³ С. И. Якубовская, Об'единительное движение..., стор. 56—57.

⁵⁴ Там таки, стор. 57.

⁵⁵ С. И. Якубовская, Об'единительное движение..., стор. 103.

⁵⁶ Там таки, стор. 104.

листа спеціально у цій справі (справа формування грузинської червоної армії) і категорично запитує: «Просимо висловити Ваш погляд і подати допомогу для здійснення цього життєво важливого для Грузії завдання».⁵⁷ Але й на цього вимогливого листа голови грузинського радянського уряду Сталін, мабуть, теж не відповів.⁵⁸ Так поступово справа «грузинського воєнного відомства» і «творення грузинської червоної армії» була дипломатично загальмована, відсунена на задній плян і забута. Справді, для чого було говорити і діяти в справі грузинської червоної армії, коли російська червона армія вже міцно і певно розташувалася на території Грузії і «захищала свободу і незалежність Грузії».⁵⁹

Вже з цих фактів ми бачимо, що всупереч явному саботажу з боку ради народних комісарів РСФРР все таки в кожній республіці в тій або іншій формі стояло питання організації власної армії. Де-не-де воно набирало поважних розмірів і небажаного та небезпечного в своїй перспективі напрямку. Організовувались окремі військові частини, відкривалися військові школи старшин, розроблялися плани дальшої націоналізації армії.⁶⁰ Цьому сприяла особливо війна з арміями білих російських генералів, що поспіль виступали з гаслом «єдиної неділимої». Це гасло викликало ворожість всіх недавню поневолених народів імперії, консолідувало їх сили всенардного опору і сприяло постановку великих військових з'єднань. Ці з'єднання, міцніючи і розростаючись, могли у перспективі перетворитись і в радянській дійсності в потужні відцентрові рухи. Це очевидячки збагнули і в Москві. З мотивів ніби розгортання і посилення зовнішньої небезпеки й потреби якнайтіснішої військової акції ці національні з'єднання були поспішно ліквідовані 1 червня 1919 року створенням оборонного воєнного союзу радянських республік з РСФРР на чолі.

Далі буде

⁵⁷ Там таки, стор. 104.

⁵⁸ Принаймні дослідниця, в якій ми запозичаємо ці факти, про це дипломатично мовчить. А вона користувалася першоджерелами архіву ІМЕЛ (Інститут Маркса, Енгельса, Леніна), де зберігаються документи Орджонікідзе. Якщо відповідь і була, то очевидячки такого характеру, що про неї дослідниця вирішила краще мовчати, бо йшла вона, треба догадуватися, абсолютно врозріз з обов'язковим твердженням про Сталінову «діяльну допомогу грузинським комуністам в творенні грузинської червоної армії».

⁵⁹ Там таки, стор. 104.

⁶⁰ а) Історія держави і права..., т. I, стор. 259: «Положення про Робіничо-селянську червону армію України»; б) *И. И. Сытько, Из истории борьбы большевиков Украины за создание первых регулярных воинских частей Красной армии. «Труды Высшего военно-педагогического института им. М. И. Калинина, тт. XIII, XV, Ленинград, 1957.*

Не словом єдиним

ДІЯЛОГ

Роман Рахманний

Дайте мені відповідне слово... а я зрушу світ!

Джозеф Конрад

Дайте нам організацію революціонерів, і ми перевернемо Росію!

Ленін

У тоталітарних країнах майже не мислення усунути уряд чи досягти керівних центрів влади без застосування якоїсь форми насильства.

П'єр Е. Трюдо

ПРОЛОГ

Якщо взяти Декартову тезу — «Я мислю, отже існую» та схрестити її з Паскалевим афоризмом: «Мислення становить усю гідність людини», тоді нова формула напевне звучатиме так само просто й переконливо: думаю, отже — гідно існую!..

Щоб гідно існувати, українець — і той на рідній землі, і той на чужині — мусить мислити самостійно. Не легко воно робити це серед метушливих буднів епохи масової цивілізації й технології, що накидає однакові погляди кожній людині, а на власну думку майже не лишає місця. Сьогодні всім людям доводиться тяжко, але найтяжче тому, хто вийшов на чужину як політичний емігрант.

Нічого в тому дивного. Хоч і в дещо відмінних умовах, але подібні труднощі виникали перед політичними емігрантами всіх націй усіх часів. «Про що тут думати на вулицях Парижу?» — запитував себе один з великих політичних емігрантів, поет Адам Міцкевіч. Мандруючи над берегом річки Сени, він думкою летів у минуле й уявою пробував вичарувати конструктивні вигляди для важкого сучасного й непевного майбутнього польського поневоленого народу. Інший великий вигнанець, Тарас Шевченко, не меншою мірою розумів цінність гідного мислення про основні питання свого пригнобленого народу. Над озорожною йому чужою річкою Невою він роздумував-розмовляв сам із собою. Не було тоді біля нього нікого, з ким він міг би щиро поділитися думками про найболючіше питання:

Якось то йду я уночі
Понад Невою та, йдучи,
Міркую сам таки з собою.

— Якби то, думаю, якби
 Не похилилися раби,
 То не стояло б над Невою
 Оцих осквернених палат.
 Була б сестра, і був би брат;
 А то... нема тепер нічого, —
 Ні Бога навіть, ні півбога...
 Псарі з псарятами царять,
 А ми, дотепні доїжджачі,
 Хортів годуємо та плачем.

Про що ж думати нам, долею похожим на нього українським політичним емігрантам другої половини 20 сторіччя, стоячи над чужоземними річками і здалеку поглядаючи на «осквернені палати», що далі височать у тій же Московщині і далі викликають тривожну пошану до себе в серцях мільйонів наших земляків, пригноблених тією ж самою ворожою потугою?

Коли дрібні й липкі буденні справи, немов ряст на плесі застоюної води, покривають поверхню наших душ, не дозволяючи вглянути в суть найпекучіших питань; коли антени мислення нашого обростають дедалі товстішою верстовою інію зневіри й сумнівів; коли крізь туман масової облуди тяжко розшукати стежку до гідного існування, — тоді виходьмо на гору свого міста або на висоту власної душі й запитуймо один одного чи самі себе. Чого хиляються раби, як їхні прадіди хилилися? Хто ми й чому ми там, де ми є? Як нам повалити осквернені палати — символ влади, сили й культури панівної нації в умах мільйонів людей, позбавлених основних прав?

Мислення наодинці, міркування вголос з другом молодости або й зудар думками з ворогом зрілого віку допоможе всякому з нас упевнитися, що все ж таки нас не засмокче дрібноміщанське трясовиння і що без вісти не проковтне нас ріка вічності.

Ляк перед такою можливістю не є лише тривоگوю за власне мізерне існування. Ні, ми тривожимося, бо загрожене саме існування всієї нашої нації! Тому тим жвавіше виходьмо на узгір'я наших міст і на висоти наших душ, усі: і ті, що над Невою і Сеною, над Дунаєм і Потомаком, над Вислою і Темзою, над Велтавою і Оттавою, над Ля Плятою і Річкою Ред, над Амуром і Параною, над Ізаром і Гадсоном. Наодинці і спільно робімо те, до чого так наполегливо закликає своїх земляків над Дніпром безіменний автор послання про підступне спалення київської бібліотеки: «Думайте... брати, думайте!»

Так, окремо й спільно думаймо: хто ми і чому ми там, де ми є?..

Патетичний діалог на наступних сторінках є записом одної такої розмови — спільного міркування вголос двох спів-

ДОН КІХОТ І ГАМЛЕТ НА ГОРІ ПАТЕТИЧНИЙ ДІЯЛОГ

«Вогню! Вогню великої сатири!.. Полум'яної, прегострої, немов хірургів скальпель! І сміху незліченні канчуки, які батожили б усе, що повзе по землі та гнеться перед лицем чужинців гордовитих!.. Вогню, вогню великої сатири!..

«Я знаю. На звук того слівця розв'язане серце хитрого малороса чи добродушного русина негайно скорчиться, немов хробак, що необачно попався на жар. Ще з дитинства пам'ятаю пораду, освячену традиціями: — От, бачиш, той Д. — ледащо, але ти мовчи. Нехай іде біда на чужі руки...

«І ми мовчали, прикидалися, мовляв, усе у нас гаразд, а дещо навіть краще, ніж у сусідів. У душі надію леліяли і ждали, ачей хтось могутній — добродій чужоземний або й сам Бог! — прийде визволити нас від язви, що плетивом цупким дедалі більш обмотувала нас усіх. З часом плісень зросла на темній стороні будови, приховуючи пниль. Її наші мудреці музейною патиною назвали і чваняться: дивіться, он, які давні традиції у нас!..

«Тим часом, як сам знаєш, ніде в світі з такою легковажністю не забуваються історичні пам'ятки і водночас ніде так поквалпливо не приймаються псевдотрадиції, як саме в нашому суспільстві. Єдиний лік на цю недугу — пекучий сміх...»

ВІН говорив до мене й немов не до мене. Та й не говорив він, а кидав з гори у простір відірвані слова, речення-думки, неначе розпалені сонцем камені, що, буває, з гуркотом летять по узбіччях скельного шпилью в темне провалля. Глухим гомоном озивалися вони в глибині моєї душі.

Був один з тих днів, коли здається небо глузує з вас, а будинки, немов живі люди, повертаються до вас своїми гладкими спинами. Сонце шкірило промінні зуби крізь вологі хмари, що погрожували ось-ось скропити рясним дощем зелену гору і відвідувачів на її платформі та на доріжжках її схилів. Мій співрозмовник був одним із відвідувачів. Випадок звів нас знову разом на цій горі після багатьох предвогих років. Ми розійшлися ще в Україні...

Як більшість з-поміж нас, він не зробив у своєму житті нічого небуденного, що кваліфікувало б його на емігрант-

* Написаний 1968 року, діалог «Не словом єдиним» не появився раніше друком з незалежних від автора причин. До первісного тексту внесено лише незначні стилістичні поправки та пропущено місця, що втратили гостоту актуальності.

ського героя. Під час другої світової війни він був членом протинацистської підпільної мережі і сумлінно виконував дані йому доручення. Великі й малі, важливі й дрібні, інколи зайві або й недоречні, але всі — небезпечні. Як інші члени визвольного підпілля, під час виконання цих обов'язків він відчував холод страху, що куском льоду залягав десь між шлунком і серцем; страху перед можливістю арешту, мук чи навіть загибелі з рук безоглядного окупанта. Однак той страх не стримав його від участі в революційному русі. Він виконував усі доручення, бо щиро вірив, що те збірне зусилля українських патріотів конструктивне й кінцеве. Якщо вже не для безпосереднього визволення нашого народу, то кінцеве воно принаймні для збереження людської гідності всієї української нації та зокрема для особистої гідності кожного з нас. Тому й свою скромну роботу він вважав гідною ризику, навіть ризику власним життям.

Тепер, під час розмови в чужому місті, його посивілі з досвіду очі бачили з чужої гори не так мозаїку чужих домів і струнких скляно-залізобетонних велетнів-хмаросягів, як своє власне строкате минуле, що ніяк не дається вбгати ні в рамки сучасного життя України, ні в тугі форми побуту його земляків — поселенців на чужині.

ВІН: Не можна не сміятися... Раніше мені хотілося кричати, протестувати, інших закликати до протесту. Тепер я бачу, що доцільніше реготатися сміхом сатири, щоб аж небо почуло і щоб усі наші люди стрепенулися від сміху того. Бо ні по цей, ні по той бік завіси великого мовчання не досягнеш серця української людини нічим іншим так успішно, як словом сатири. А її, на жаль, у нас малувато. Та й не багато в нас людей, які розуміли б потребу її так глибоко, як розумів її драматург Тобілевич, коли майже 70 років тому писав: «Комедію нам дайте, комедію, що бичує сатирою страшною всіх і сміхом через сльози сміється над пороками і заставляє людей, мимо їх волі, соромиться своїх лихих учинків!»

Я: Чого ж, був у нас Остап Вишня, є його наслідники в Україні, хоча талантом вони йому не рівня. Творчо працюють на еміграції гумористи Степан Риндик, ЕКО, М. Понеділок та Ікер. Є інші автори, не позбавлені почуття гумору.

ВІН: Правда, був Остап Вишня, зглибив бездонний характер чухраїнців, але партія девненько з'їла його талант, а потім ще й затаїла перед читачами частину його творчості. Та й був ще Іван Сенченко, намалював живий портрет вічно живого українського Холуя, але Москва давно задавила того сатирика. Сьогодні, як у страшні 1930-і роки, нашому суспільству бракує найбільшою мірою авторів, що гострим словом сатири випростовували б хребти своїм землякам. Наші гумористи переважно тільки злегенька — щоб не проти шерсти — чешуть своїх одноплемінників; отак собі, щоб землячі шлунки справніше працювали після ситих обідів. Звісне бо

діло: гумор — здоров'я. Але я питаю тебе. Де сатира, яка б не дозволяла українцеві «спати ходячому»? Де палюча публіцистика, яка підривала б на ноги лежачого? Добрячого матеріялу — болючих тем — у нас хоч гать гати. Вистачило б їх і Гоголеві, і Зощенкові, і всім іншим талановитим хохлам на пів їхнього творчого віку, витраченого в добровільних наймах.

Я: Що ж ти радиш випалювати вогнистим словом сучасних Тобілевичів, Самійленків, Маковеїв і Сенченків?

ВІН: Хіба ж мало т. зв. великих проблем в Україні та на еміграції? Ну, от хоча б така ніби велика проблема, як «зустрітися чи не зустрітися». До сліз можна було реготатися, читаючи завзяті суперечки емігрантських і крайових Гамлетів про потребу чи зайвість зустрічей між українцями з УРСР і українцями-емігрантами. Понад півдесятка років витрачено на даремні спори, що порізнили дружні родини і навіть приятелів на чужині. В Україні вони спричинили пересунення на чиновницьких постах. Декого відставлено «на вище місце» і позбавлено впливу саме за надто щире здійснювання діалогу між українцями «без належної уваги до ідеологічних різниць». Зате декого там відзначено за зірвання того діалогу. Так, так! Справу потрактовано дуже серйозно. Ще б пак! Адже в українців є тільки серйозні питання. Їх не вільно розглядати крізь призму примруженого ока, щоб, бува, не переконатися, яка їм справжня ціна. Саме тому нам усім так тяжко доглянути смішне в наших ніби великих проблемах, а гумористичне — в наших дивовижних позах.

З тією самою серйозністю декотрі емігрантські теоретики снують нині тендітну пряжу т. зв. виключно допоміжної ролі еміграції: збираються вони допомагати українському народові, але тільки так, щоб, бува (як підказує дехто з України), «не збудити великодержавного собаку». Інші навіть поглузувати з офіційної Хохландії не радять, щоб не образити «почтенних земляків» на теплих посадах. Бо, як висловився один добродушний єпископ, «ще не відомо, що діється в душі навіть Корнійчука», мовляв, там все швидко змінюється. Забули добродушні емігранти, що (як писав А. Чехов) «Хохландія — взагалі чарівна країна», і по суті вона майже не змінюється...

Ні, ні, не переконуй мене, що «не той тепер Миргород і Хорол-річка не та», як поетизував колись Павло Тичина. Я спостерігав наших земляків при різних нагодах. І відвідувачів на ЕКСПО-67 у Монреалі; і обмінних студентів та викладачів по різних північноамериканських університетах; і офіційних та приватних відвідувачів по гостинних хатах українських поселенців Канади, США і Франції. Всюди шукав я нової української людини. Однак майже без винятку я бачив перед собою традиційну всеросійську людину, що живе на півдні всеросійської імперії. З розмов з ними я зро-

зумів, що між радянським українцем і колишнім громадянином царської Росії суттєвої різниці нема. За царату людина офіційно складалася з «душі, тіла і паспорту». Нині, в суверенній Українській РСР, людина офіційно душі не має, бо партійна антирелігійна доктрина «уневажнила» той складник особи. Паспорт, щоправда, існує там далі, як офіційна прикмета «російської» людини, прикованої до місця праці, зокрема в хліборобстві; але в українській радянській державі повинен би бути паспорт тієї української держави, бо ж є міністерство закордонних справ УРСР і воно мало б виготовляти такі паспорти для своїх громадян на їхні подорожі за кордон. Поскільки такого документу як складника української радянської людини нема, то залишається лише «тіло». Зветься воно: «радянська людина», але, повторюю, воно має всі ознаки всеросійської людини дореволюційної епохи. Ходить воно на роботу, їсть, п'є горілку, а завзято натанцювавшись гопака і наспівавшись, сумирно відпочиває, як його предки відпочивали колись, і по-традиційному славить Росію.

Тільки порівняно з ними воно більш без'язике за своїх предків. Їм, бачте, російська влада бувало навіть пісні українською мовою забороняла друкувати. Зате радянсько-українська людина потопає у зливів брошурок і газет, видаваних українською мовою, а все таки української мови по містах і містечках України не чути. «Ви побувайте в наших селах, там почувте чисте українське слово», кажуть офіційні й півофіційні супровідники туристам із заморських країн. А в Одесі, почувши від вас українську мову, місцеві люди скажуть вам: «Ви, мабуть, з України, бо такою прекрасною українською мовою розмовляєте». А де ця справжня Україна, їм таки не ясно: на Волині, на Закарпатті чи на Чернігівщині. Точнісінько як за царату, коли то лише на селі та від селян можна було почути українське слово, бо в Києві по-українському розмовляли вдома тільки півдесятка родин — Лисенки, Косачі, Старицькі-Черняхівські та ще дехто, як свідчить про цей факт сестра Лесі Українки...

Ось чому нині в УРСР не вільно друкувати деяких гуморесок Остапа Вишні про українізацію за двадцятих років. Бач, надто багато тривалої правди збереглося, щоб вільно було дати їх радянському читачеві 1960-их років. Читаючи їх, він міг би дошкульніше відчути власну дійсність, і тоді йому зовсім не було б смішно. А саме за таких умов тільки почуття гумору допоможе нам усім зберегти здоровий розсудок, захитаний видом України після її півстолітнього існування під видом Української РСР.

Я: За права української мови й культури ведеться там безперерійна боротьба, хоча режим в УРСР не належить до поблажливих навіть у цьому відношенні.

ВІН: Так, є в Українській РСР інтелігенти, робітники й селяни, партійці й непартійні адміністратори, що знають українську мову, користуються нею щоденно і щиро боліють

підопічним становищем української нації, окраденої в огні революції та в жару післявоєнного миру. Однак основний тон заспіває там Сенченків «Холуй». Пригадуєш четверту заповідь його успіху: «Вигинайте хребет, не жалійте спину: ви її раз погнете, а вона винесе вас тисячу разів із небезпеки. Не кажіть собі: не можу, плазуйте! Обніміть коліна, здуйте порошинку з лякерок вашого пана. Затаяте дух. І вам скажуть: це прекрасний холуй, і черкнуть носком по вашому носі. І ви на вершку блаженства».

Отак і нині в УРСР вигинають свої хребти «сини нещасної України». Перегорни декілька випусків «Літературної України», «Культури й життя» чи іншого радянсько-українського видання, редагованого «інженерами душ» (мовив Сталін) чи т. зв. помічниками партії — письменниками й журналістами України, і напевно засмієшся на всі кутні. Ось один зразок, послухай:

В серця наші входиш навіки,
Москва — неповторна, на світі єдина.

Як радісно знати, що ти є на світі,
Що чує планета твій подих і крок.

Це уривок з вірша Петра Сліпчука, для якого серце вітчизни — Москва, не Київ. Його соратник Микола Подолянян кланяється «осоружним кацапам» (мовив М. Гоголь) ще нижче та ще й двомовно:

«Гаваріт Масква!»
Крізь плетива стальні радіостанцій
до людства линуть дорогі слова.
Ви чуєте в Америці і Франції?
Це мати Миру: «Гаваріт Масква!»

Досвідченіший за них у монгольській чолобитні Любомир Дмитерко теж «не мислить себе без московського диригента» (як глузував М. Хвильовий). Дмитерко силкується заворожити сучасну молодь і дітвору України, мовляв, українці без Москви не в силі зробити одного кроку, вони — просто «неісторична нація» з теорії Маркса:

З Москвою в серці ми йшли в окопи
і п'ятирічок підіймали стяг.
Без неї не взяли б Перекопу,
Без неї не повергли б райхстаг.

Ну, скажи, навіщо українцям той Перекоп, якщо за ним засіли москалі та при допомозі того неплаваючого літаконосця — Криму тримають Україну ще цупкіше під своїм

замком? А втім, потрібен був українському народові берлінський райхстаг? Мабуть так, як сталінським каторжникам потрібен був Біломорський канал. Підсоветські бувальці розказують, що коли політруки закликали каторжників перевиконувати норми, тоді один з них запитав: — «На біса нам здався Біломорський канал, якщо так чи інакше тут нам могла?..» Тисячі українців загинули на підходах до злощасної будівлі у Берліні, здобули її, але від того становище України не поліпшилося: в основному воно таке, яке приблизно готовив їй Гітлер — винищення патріотів та асиміляція решти робітничого населення. Дмитеркові батьки ще знали справжню українську народну державу та її немосковське минуле, але йому самому питання про недоречність рабського служіння Москві не приходило навіть на гадку, як не приходило воно на гадку його попередникам у цьому ділі — царським дворянам українського роду. Як і вони, Дмитерко дивиться на північ:

Привіт тобі, уклін і слава,
 Ти символ праці, гордість бойова —
 Незламна, вічна, величава,
 Майбутнім опромінена — Москва!

Читаєш ці дивовижні панегірики — не замовлені, не випрошені й не вимушені — і не стримаєшся від реготу на вид непрохідних українських джунглів. Бо скажи, в якій глухій закутині Африки неграмотні дикуни будь-коли так по-майстерному вихваляли краал свого ватажка, як це поголовно роблять освічені українці?..

І, немов на глум, виходить «український журнал російською мовою», в якому друкують свої твори (на кошти Української РСР!) «російські» письменники України, переважно «енки». Звичайно, такого паралельного за характером українського журналу в Російській СФРР нема. Редактори органу міністерства культури Української РСР «Радянська культура» (тепер «Культура і життя») ще й поетичну ідеологію для того русифікаторського журналу придумали: «Радуга» (так зветься той журнал малоросенків) — «український журнал російською мовою. В самій його назві — ідея зв'язку культур, дружби народів... Арка — дуга, райдуга — одним кінцем своїм п'є воду з Дніпра Славутича, а другим упирається в далекі моря і ріки, в Московське море і в Неву, і у хвилі Байкала, Іртиша, Ангари, Кури, Севану...»

Ясно, бо все це «руське». Ось на такий лад українці самі себе в ярмо запрягають. Та не тільки в російське. Поглянь на сусідню Молдавську РСР, де живе чимало українців. Там вони молдавізуються. Порівняно з Україною Молдавія — така ж слабосила країна нині, як була вона в минулому. Закликав же кобзар молдаван у поемі «Гайдамаки»:

Волохи, волохи,
 Вас осталося трохи.
 І ви молдавани
 Тепер вже не пани.
 Єднайтеся з нами,
 З нами козаками...

А нині, не зважаючи на існування суверенної УРСР, один віршописень Молдавської РСР по-молдавському чеше вірші, хоча (як сам поетично признається) живе десь у районі, де вечорами чути українську народну пісню. Очевидячки, там можна б вивчити українську мову і, якщо вже хочеться цього треба, писати вірші по-українському. Та ба, ні! Для цього існує мова благороднішого народу — молдавського. Тієї самої породи радянець В. Шлапак негайно переклав «Буна Зіува Україно» на українську мову, немов якийсь шедевр, а рівний йому своєю радянською гідністю діяч української культури — редактор «Літературної України» захоплено друкує той переклад, мовляв: читайте, любезні читачі, переконайтесь, як про нашу радянську Україну прекрасно пише чужинець — подумайте, молдавський поет! Хіба не диво?

Я: Смішність і трагізм ситуації радше в тому, що молдавські патріоти нині вважають українців у Молдавській РСР послідовнішими русифікаторами, ніж росіян. Росіянам молдавани не дивуються, бо вони — росіяни. Але яке діло українцям русифікувати молдаван? Вже б краще українізували їх. А ти нарікаєш на молдавщення українців серед молдавського оточення... Тим часом, перекладаючи з чужої мови, українські автори вдосконалюють рідну мову.

ВІН: Оце вони розвивають і вдосконалюють. Один автор українського роду пише вірші по-молдавському, другий хохол перекладає їх на українську мову, а третій друкує їх на сторінках своєї газети. Мовляв, знайте наш інтернаціоналізм. Чи не смішно? А ось ще смішніший випадок. У кабінеті одного з відділів Академії наук УРСР у Києві один академік розмовляє по-українському з відвідувачем — українцем з Америки. Коли ж академікові доводиться сказати будь-що своїй секретарці чи запитати її, то він робить це російською мовою. Чому? Поперше, йому незручно говорити до неї по-українському тепер, якщо він щоденно розмовляє з нею по-російському. Подруге, мужицькою мовою можна користуватися у розмові з відвідувачами з-поза океану, а навіть конечно: академік англійської мови не знає, а відвідувач не хоче розмовляти по-російському і вперто говорить лише по-українському.

Я: Не схвалюю негідного підходу до рідної мови, але окремих випадків і дрібниць не годиться узагальнювати, бо це — теж помилка.

ВІН: Всі окремі випадки і всі т. зв. дрібнички, регулярно повторювані значною частиною населення України, визначають суть її сучасного побуту, показують на характер

мислення освіченого прошарку нашої нації. Якщо той прошарок не викресав у собі стільки гідности і стійкости, щоб мова його народу була офіційною мовою республіки та щоденного життя її населення; якщо державні установи й культурні діячі не зважуються звати свої міста, села, містечка, колгоспи, радгоспи, фабрики й різні споруди українськими назвами, але російськими або в російській вимові, то якщо, чому сусідні нації-країни не визнають українців за повноцінну націю. України бо нема не лише на політичній карті Європи, вона не існує в очах чужинців психологічно — це лише географічна назва частини російської території з населенням, «зовсім похожим на російське».

Суто російських назв на карті УРСР стільки, що ніякий декларативний інтернаціоналізм не приховає страшною дійсною. Україна послідовно перетворюється на невід'ємну частину Росії саме дрібничками, які оформлюють щоденне життя української людини. І можна до розпачу запитувати: чому в Україні мусять називати український колгосп коло Вінниці іменем царського реакційного генерала Суворова? Чому багато вулиць по українських містах названо іменем Пушкіна й інших російських дворян, а в містах Росії нема вулиць з назвами будь-яких українських навіть «прогресивних» діячів чи письменників: Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, Івана Франка, М. Рильського чи М. Скрипника? А котре російське місто чи містечко перейменоване на честь будь-якого українського героя? Тим часом в Україні перейменовано багато міст по-російському. Разючий приклад: місто Жовкву коло Львова перейменовано 1951 року на Нестеров. Як відомо, це ім'я не якогось комуністичного російського діяча чи всерадянського героя другої світової війни. Нестеров був літуном російської царської армії і загинув 1914 року в околиці Жовкви у тій війні, яку Ленін засудив як антинародну імперіалістичну війну і робив усе, щоб царська Росія програла її. Але його наслідники в Москві та Києві не зважають ні на які ідеологічні міркування. Вони в ім'я російського націоналізму, по-шовіністичному залякали західноукраїнських хохлів, примусили їх погодитися на ганебну назву для свого міста, в якому жила колись родина Хмельницьких і був історичний центр української культури.

Так поведуться тільки колоніялісти в загарбаній країні. І не може бути яскравішого прикладу для колоніального статусу України, як те, що українець у власній «суверенній українській державі» мусить шанувати всіх росіян без винятку: прогресивних і реакційних, соціалістів, лібералів і націоналістів, комуністів і капіталістів, цивільних і військових, світських і духовних. Так, так — і духовних. У безбожницькому Радянському Союзі віруючий українець (а їх там десятки мільйонів) мусить — згідно з принципом свободи переконань! — належати *лише* до Російської Православної Церкви і визнавати владу московських патріархів й єпископів.

Литовці мають свою католицьку церкву, естонці — протестантську, а вірмени — вірменську православну церкву з патріархом, що зве себе «католікос». Тільки українцєві не вільно мати власної православної, католицької чи євангельської церков. Що вільно вірменинові, того не сміє робити українєць.

А втім, може, він і не заслуговує на гідне трактування. Українєць приймає по-рабському все, що йому велить московська «щука». Грузини перші не дозволили б собі на таке трактування. Приклад: їхнє столицнє місто звалося за царату по-російському Тіфліс; після революції воно зветься по-грузинському Тбілісі і кожен москаль мусить респектувати це в щоденному житті, у школі, в університеті, в адміністрації, у війську, в пресі. Українську слабість знають і висміюють навіть вільнодумні російські письменники. Пригадуєш оповідання Аржака-Данієля, засудженого московським судом на примусові роботи в мордовському концтаборі за протирежимні твори?

В оповіданні «Говорить Москва» він розказує вигадану подію. Одної днини «щасливі» мешканці Радянського Союзу почули радіоповідомлення з Москви, що у визначеному дні їм вільно буде розрахуватися з усіма своїми противниками чи осоружними їм особами. Вільно буде вбити кого завгодно, аби тільки жертвами не стали люди з управління та охорони правопорядку. Як застосувалися до цього нелюдського й дивовижного наказу Москви різні національності СРСР? В оповіданні сказано, що балтійці знехтували доручення Москви. А в Києві? Київські керівники звеліли своїм підлеглим дбайливо укласти списки людей-українців, яких треба у той зловісний день фізично ліквідувати. На щастя, вістка про ці пляни якось дійшла до відома намічених жертв, і вони врятувалися втечею: кожний заховався, де міг, щоб перетримати отой судний день. Справа закінчилася скандалом для київських урядових кіл.

Ось тобі характеристика традиційних підніжків Москви, намальована сучасним російським письменником — борцем проти тоталітарного зашморгу. На тлі цього оповідання перейменування Жовкви на Нестеров — тільки дрібний, лагідніший показник служебної вірності рабів, що служать не за хліб, а за совість.

Я: Чи не говориш ти надто гіперболічним стилем?..

ВІН: Коли ще українці посідали почуття гумору, вони завжди користувалися гіперболею, як засобом мистецького вислову і світосприймання. Гоголь письменницьку кар'єру зробив на гіперболі, що надала його писанням трагічної правдивости. Але я не перебільшую. Бо скажи, яка це гіпербола? Один батько, почувши від сина, що його учитель у класі обмірковував з учнями проблему — «Якщо маленька Вельгія незалежна держава, то чому Радянська Україна не може бути такою?», — негайно побіг до росіян (до КГБ) і зробив

донос на учителя Озерного. Його судили за бунтарство й сепаратизм і неспівмірно тяжко покарали. Читай про це у записках В. Чорновола. А з цим прирівняй такий ніби дрібний факт: у довіднику про Київ, виданому київським урядом англійською мовою для чужинців-туристів, надруковано чорним по білому, що «Україна об'єдналася з Росією в одній російській державі». Ні більш ні менш: викреслено всяку думку про будь-яку суверенну українську державу, навіть комуністичну, і то руками відповідальних керівників УРСР!

І ще одна ніби гіперболізована дрібниця. Один поет з УРСР, який свого часу відвідував Канаду, у віршах з подорожі по Азії елейно пише про свою зустріч з азійцями. Він бундючно згадує як вони заздрили йому, що він живе в країні перемігшого комунізму: «Щасливі ви, руські!»

Бачиш, той український радянський поет-патріот (а він справді з рушницею пройшов від Дніпра до берлінського райхстагу) не мав ні відваги, ні почуття обов'язку відповісти азійцеві, що він не руський, а українець. Навіть якщо він відповів так, то не посмів згадати це в своєму вірші. Чому? Поперше, він боявся, щоб його не обвинувачено у націоналізмі; подруге, він таки чувається перш за все «руським» громадянином, а щойно потім українцем. Він теж служить Москві більшою мірою, ніж вимагають. Він — не єдиний, не перший і не останній.

Оте служебне, собаче почуття — традиційне на всіх наших землях. Воно не є властивістю якоїсь одної області чи одного періоду історії українського народу. Пригадуєш болючі Франкові переживання з часу, коли він робив етнографічні записки в одному повіті Галичини. Староста — поляк, дізнавшись про це, звелів арештувати Франка, щоб, мовляв, той не бунтував мирного люду в його повіті. Жандарм отримав наказ привести Франка до повітової канцелярії, де староста хотів був висловити йому догану й пересторогу. Жандарм не лише виконав те доручення, але й зміцнив його своєю службовою щирістю: він наложив Франкові залізні ручні кайдани, немов якомусь злочинцеві. Коли врешті під його конвоем поет прибув до будинку повітового управління, тоді жандарм зняв кайдани і побачив, як цупка залізняка до крові поранила поетові руки. Жандарм так зворушився цим видом, що почав цілувати його руки, немов єпископові чи митрополитові. Бо він знав, кого конвоював: борця за права українського народу. Той жандарм теж був українцем. Але собача вірність австрійському цісареві (репрезентантом якого був адміністратор повіту — поляк) перемогла в ньому почуття людини й українця; тому він понадслужбово — понад норму виконав наказ.

Справді — як висловився М. Зеров — «Ось долі нашої сумний узор».

Російський письменник Аржак-Данієль вигадав ситуацію, в якій на весь зріст показалася вислужницька запопад-

ливість хохла. Іван Франко списав подібну ганебну ситуацію з власних зустрічей з русинами-«тірольцями Сходу». Згаданий український радянський поет показав її сам на собі, підсвідомо і в негативний спосіб. Висновок з цих трьох фрагментів простий: в наслідок затраченн^я історичної пам'яті наші люди великою мірою втратили людську й національну гідність, що завжди невидною ниткою пов'язує членів будь-якої нації в одну велику родину почуттів радості й співчуття.

Наскільки втрачено відчуття єдності долі нації і розуміння її трагічного стану, можна судити на основі філателістичної нотатки в журналі «Україна» з вересня 1966. Там сказано, що закарпатські українці «за короткий час відокремленого існування... випустили» (в 1944 році) «кілька серій поштових марок, що засвідчували волю народу до возз'єднання» з Українською РСР. На репродукованих у журналі поштових марках так і видно, що вони мали українські написи: «Пошта — Закарпатська Україна». Редактор журналу пояснює, що «марки Закарпатської України були в обігу дуже недовго». Чому? Бо незабаром завершено «возз'єднання» Закарпаття з Українською РСР, а та «суверенна радянська держава» не сміє собі дозволити на власні поштові марки з українським написом. Поштовий зв'язок в СРСР всесоюзна, себто всеросійська установа, як колись у царській імперії. Тому радянська філателія відтворює тільки «руські» здобутки у всіх ділянках. Якщо на поштові марки попаде якийсь український діяч культури чи письменник, то російський напис при його портреті нічого не пояснить чужоземному філателістові і він далі віритиме, що це ще один російський діяч, незалежно від того, буде це Шевченко, Франко чи М. Коцюбинський.

На вид такої «радянської» марксистсько-ленінської філателії, поставленої поруч з поштовими марками Закарпатської України з 1944 року, повинно горіти соромом обличчя сорока мільйонів радянських українців, а передусім обличчя редакторів київського журналу «Україна». Тим часом на його сторінках вони часто висміюють Українську Народну Республіку 1917—20 років, а саму думку про самостійну Україну відкидають немов якесь безглуздя. Ти, мабуть, читав каторгою вимушені в О. Вишні псевдогуморески на тему т. зв. «самостійної дірки українських буржуазних націоналістів...» Цим терміном у державних виданнях радянсько-українські міщани висміювали і висміюють концепцію самостійної України — концепцію УНР, УГВР та УПА. Але вони не висміюють Польщі, Монголії чи Албанії, хоч на свій лад це теж «самостійні дірки». А врешті забули сердеги, що вони самі сидять у провінційній російській дірці, яка звється УРСР і не можуть почванитися ані однією серією українських поштових марок. Мали їх: УНР, Карпатська Україна, Закарпаття з 1944 року і навіть українське націоналістичне підпілля з 1942—44, яке, всупереч окупантові, організувало власну пошту. З кого власне кажучи можна тут сміятися?..

Аж крикнути хочеться: — Смійся, український паяце! Українці відомі своїм історичним почуттям гумору, тому плакати їм не годиться навіть тоді, коли їхні відповідальні діячі пояснюють, що їм треба забути про всякі прометеївські міти, бо, мовляв, Україна вже «навіки з Росією». Воістину, геніальний був Сенченко з своїм портретом Холуя. Той кликав: «Юнаки — дивіться на мене: мені 30 років, але я проживу ще три рази по тридцять і буду щасливий — з дебелим тілом, червоними щоками, гнучким хребтом і гумовими ногами. Мене цінить начальство... коли я їду, всі з пошаною уступають мені дорогу і шепчуть своїм маленьким дітям: — Дивіться, це іде великий Холуй».

Я: Що тут смішного? Трагедія це наша. Цілі покоління українців виростили в атмосфері російських традицій. І навіть комуністична доктрина не змінила тієї атмосфери. Михайло Грушевський проаналізував наш характер дуже різко, але правдиво. Ще в березні 1918 він писав, що московська система правління забила в пересічному українцеві «всяку людську гідність... зробила прихильником неволі й холопства, його апологетом і панегіристом. Російські белетристи закріпили в художній формі такого холопа». Грушевський мав на мислі саме «ту вірність, ту служебність не за страх, а за совість, глибоку і непобориму, поколіннями виховану... Початки її лежали в мотивах самих неідеальних: користи і страху».

Останні 50 років тільки підтвердили правдивість цієї характеристики. Хто може заперечити його правдиві слова? Але чи цієї правди вистачає нам для вдумливого розуміння становища наших земляків сьогодні?

До його правдивих слів я додав би: все таки нам треба вміти вчутися в складне становище наших братів на Україні. Воно не легке. Національне поневолення, тяжкі побутові умови, сталінський терор після століть царського терору, а далі війни, голод... Не завжди в таких умовах можна виявити себе гідно в національно-політичному відношенні. Наш народ пройшов одні з найтяжчих випробувань долі...

ВІН: Говориш так, немов би інші народи ніколи не страждали під чужоземною окупацією, не переживали воєн, не зазнали національного й особистого гоніння або не вмирили з голоду — природного чи штучного. Згадай ірландців. «Картопляний голод» загнав тисячі ірландців у могилу, примусив тисячі інших покинути рідну країну, гноблену англійцями. Забув ти страдницьку історію вірмен, сербів, чорногорців, болгар під турками? А крїтїани! Турки поголовно вирубували крїтських чоловіків, гвалтували жінок і дочок і потім люто вбивали їх... але крїтїани не здалися. Чоловіки вважали своїм життєвим призначенням — боротися з наїзником і навіть загинути, а не підкоритися. Жінки з дитинства засвоювали переконання, що їхнє завдання — народжувати чоловіків для священної визвольної боротьби. А в на-

ші дні — африканське плем'я ібо, позірно без історії та національного ґрунту, здивувало навіть прісну, прагматичну людину Заходу своїм героїзмом у боротьбі за незалежність від нігерійських централізаторів. І хоча світ мовчав, хоча СРСР послав Нігерії літаки, щоб придушити «сепаратистів» Біяфри, хоча Великобританія підтримала фінансово, збройно і дипломатично Нігерію (т. зв. ширшу концепцію!); хоча Америка й інші «вільнолюбні країни» вдавали, що вони не знали про плянове знищення цілої нації (о, ні, не нації, але «невід'ємної частини Нігерії»), все таки плем'я ібо боролось з ворожою перевагою поза межі можливого. Подібно борються з португальською колоніяльною потугою повстанці Анголи й Мозамбіку.

Що я хочу цим сказати? А те, що страждання українців не є винятком хоч і які нестерпні бували ситуації для наших людей протягом їхньої історії. Різниця між нами й іншими стражденими народами є в тому, що спричинникам нашого страждання ми не протиставили *всієї* нашої збірної рішучості — волі до перемоги за нашу правду в нашій власній хаті. Якщо я ще схильний розуміти причини вад наших братів на рідній землі під чоботом наїзника, то все таки я не маю ніякого слова на виправдання для нашої еміграції. На її недугу ліком може бути, мабуть, лише гіркий сміх сатири.

Я: Яким чином емігранти відповідають за сучасне становище українського народу в Україні? Хіба тільки тим, що, може, надто багато національно-свідомих українців нерозсудливо залишили Україну, а тепер на їхніх місцях закорінюються москалі...

ВІН: Не тільки це. Емігранти заворожили себе жуорою за матеріальний добробут населення України, а забули про дошкульний голод на гідну українську людину. Ні, я маю на мислі не тільки одчайдушних патріотів-бойовиків, готових зі зброєю стати за українську справу. Просто нині до болю бракує щоденних українських патріотів, пересічних людей, для яких українська мова, право українця на власну школу, право на власне державне, обласне, сільське й фабричне управління, право на всі національні ознаки і на збереження національних історичних пам'яток незалежно від їх ідеологічної фарби були б для них хлібом насущним. Бракує нині українців, які щоденно своєю гідною поведінкою на кожному місці навіть безслівно заявляли б себе українцями на практиці, а не лише в статистиці хлібоз'їдачів на українській території. Бо тільки це визначає націю, як окреме ество, як писав Ернест Ренан: «Життя нації — це кожноденний плєбісцит». Емігранти значною мірою мають це почуття солідарности, але виявляють його невідповідним способом. Підвідомо відчуваючи «вину» за покинення рідної землі в ім'я власного рятунку, пересічні українські емігранти силкуються змити свою позірну провину яскравим маніфестуванням журби за добробут своїх земляків на Україні. Ось чому вони

постійно висовують, як свій найтяжчий закид Москві, не так її імперіялістичний гніт, як радше економічно-ідеологічні хиби: низький матеріально-побутовий рівень життя радянських українців. Звичайно в міру поліпшення економічного становища в СРСР той закид втрачає ґрунт і навіть ображає наших земляків своєю наївністю. Бо хто хоче, щоб його трактовано як громадського жебрака? Поряд з цим багато емігрантів забувають велику істину, що без всенародного опору русифікаторам Україна цілком зникне з карти Європи навіть тоді, коли на її території житиме не сорок, а 140 мільйонів хохлів, — «ситих і модно вдягнутих та (як казав Сенченко) «з дебелим тілом, червоними щоками, гнучким хребтом і гумовими ногами». Україна тоді не існуватиме як нація, бо всі тії радянські люди на її території будуть лише органічною частиною всеросійського населення, невід'ємною частиною СРСР-Росії. Емігранти мусять усвідомити пекучість цього питання і заходитися будити рабів німих, сліпих.

Я: Друже, українські емігранти (в своїй кращій частині) не забувають про це і чимало роблять у цьому відношенні. В Україні вже виросло нове покоління українців, що живуть не єдиним хлібом. Принаймні в мислях вони бунтують проти дедалі більше зростаючого дрібноміщанства, що сірою хвилею російщини заливає міста, містечка й індустріальні селища нашої батьківщини та перетворює українську радянську республіку на російську область.

ВІН: Так, є такі українці. Каторжники Лук'яненко і Масютко, Кандиба і Мороз, в'язень Чорновіл і переслідуваний Дзюба — сміливі речники гідного українства. Є ще й інші «на волі» в Україні та поза її межами в СРСР. Я з полепшенням відітхнув, коли ознайомився з їхніми думками, з їхньою обороною прав української людини, з їхньою вимогою до київського уряду респектувати власну конституцію. Логічно звучать їхні аргументи на захист концепції української радянської державности, переконливо сформульовано вимогу до київського уряду, щоб той діяв, як суверенний уряд суверенної української держави в спілці республік СРСР і в міжнародних стосунках. Від часів М. Скрипника ніхто в СРСР не підняв голосу в обороні української меншости, забутої поза межами УРСР, і ніхто так яскраво не накреслив жалогогідного становища української мови й культури в СРСР, як зробив це Іван Дзюба. Однак тяжко мені погодитися з вірою українських марксистів-ленінців у можливість реформування УРСР чи всього Радянського Союзу на базі марксизму-ленінізму. Їхня віра спирається на дуже хитких догмах, немов дім, збудований на піску. Саме марксистсько-ленінська система, як суто російська переробка міжнародного марксизму, забезпечує володіння в СРСР одній нації — російській — при допомозі т. зв. ленінського «демократичного централізму». Тому СРСР є тільки іншим видом імперіяльної Росії, точніше сказавши: Росії з періоду останнього десятиліття минулого століття. Те, що по-модному нині

зветься сталінізмом чи порушенням радянського правосуддя, є нічим іншим, як традиційною спадщиною Росії; там завжди порушувало правосуддя і законність. Різні нинішні суспільні явища знаходяться в минулому столітті. Є ними й поява вільнодумців — російських і українських. Ті самі умови в тій самій великодержаві з суттєво майже таким самим суспільством викликають подібні суспільні явища. Наприклад, наприкінці 19 століття серед російських соціал-демократів виникла була течія «економістів», які повірили самі й інших переконували повірити в нову політику супроти царського режиму — в «політику найменшого опору». Замість революційної боротьби з царатом, вони пропонували «законні методи» боротьби. Але відома річ: чим більше Росію зміняти, тим більше вона залишається давньою Росією. Змівив її Ленін на СРСР, а Росія залишилася давньою Росією — «тюрмою народів», як це він сам твердив. Українські марксист-ленінці в Україні та на еміграції (є такі навіть серед некомуністів) якоюсь мірою нагадують тих російських соціал-демократів — економістів та водночас українських культурників з кінця 19 століття. Ці останні щиро вірили, що вистачає промовити до доброї волі чиновника. Микола Зеров іронічно писав (приблизно тридцять років опісля), що український культурник Дерев'янкин, сучасник Якова Щоголіва, «не пропускає ні одної української вистави театральної, бажає розвитку українському слову, але перспектив не має жадних, „сепаратизму” цурається і досить наївно думає, що доброї волі „председателя камітета міністрів І. Дурново”, „землячка і благодійнейшаво чалавека” досить, щоб українське життя у належне становище поставити».

Ні, я не кидаю каменем закиду чи глуму на таких людей з минулого століття та їхніх наслідників з нашого покоління, а особливо на тих, які вже *посміли* сказати гідне слово в обороні прав свого народу. Цим останнім буде прощено багато, бо вони в сучасній під'яремній ситуації зрозуміли багато і зважилися сказати більше, ніж могли. Вони зуміли відчувати сором за колоніальне становище української нації, вони почули її біль, як свій особистий біль, і спалахнули гнівом на її пнобителів. Однак їм (та й нам усім тут) конечно зрозуміти ще одну практичну істину: дійсність на Україні треба змінити докорінно, бо вона — російська, а єдиний шлях до тієї зміни — революційна боротьба.

Дивись, як глибоко, на самому дні московського кїтла знаходиться наша нація. Одна відвідувачка з Канади, їдучи потягом між Львовом і Києвом, спостерігала таку пригоду. Бабуля у вагоні намовляє шестилїтню внучку, щоб вона розмовляла по-українському. А та їй відрубала: «Не люблю, не хачу, не буду!» Відвідувачка не могла з дива вийти і в думці запитувала себе: хто навчив оту дитину говорити таке? Я відповідаю: її навчили так говорити у дошкільлі й на вулиці, її учитимуть так у середній школі й на праці, а опісля її

«інтернаціоналістичну» освіту завершать університетськими лекціями російською мовою, щоб, врешті, виростити її в почутті покірливого схиляння перед російською культурою і росіянами. Винні в цьому вчителі, професори, діячі освіти й культури, державні адміністратори й ідеологи УРСР. Однак найбільшою мірою винні у цьому батьки. Вони бо мають такі школи, на які заслуговують. Вони самі створили собі оте «російське буття», що оформлює свідомість їхніх дітей.

Якщо хтось з українців користується статистикою, мовляв, Москва насильно русифікує 45-мільйонний народ, то ця статистика вдаряє по них самих. Адже 1867 року канадських французів було менше, ніж один мільйон душ. Сьогодні, серед 200-мільйонного англomовного моря їх є 5 540 000 осіб. Всупереч тискові оточення вони зберегли своє національне обличчя, фактичну державну автономію і забезпечене майбутнє, чого не можна сказати про український народ в Україні. А валійці, шотландці, флямандці, франкоакадійці в Люїзіяні! Всі вони дедалі більше відвойовують собі гідне місце в оточуючих їх централістичних державах і не говорять так часто про хліб, напої, одягу, взуття, як українці. Побутові умови цих народців не були аж такі сприятливі, як дехто серед нас уявляє собі. Однак тяжкі матеріальні умови не загасили в них вогню національної гідності. Зате в нас на першому місці було і є питання: а чи буде нам легше жити в матеріальному відношенні? Достоту, як у поемі П. Куліша, в якій описане життя українських дворян за царату: «Отак вони їдять і п'ють, і живуть сто літ, і має їх любить поет». Якщо хтось спитає таких людей (як запитував О. Вишня) — «А якщо ви... нації», той почує: «Піх-і, хіба ж я знаю... живемо в Шингівці...» Микола Гоголь створив безсмертні типи-зразки отих мертвих українських душ, потопаючих у галушках, салі й горілці. От мистець великий був, сатирик — неоцінений. Шкода тільки, що сам він — теж лише один із породи хохлів.

Нині ця порода володіє неподільно всією Україною і плекає ті самі горляно-шлункові традиції. Офіційно радянський закон забороняє виробляти самогон, але на практиці радянська влада дивиться поблажливо на повсякденне споживання мешканців України. Думаеш для того, щоб радянські гумористи мали теми для своїх мало гумористичних карикатур і анекдот? Ні, тільки для того, що сонне від перепоя суспільство не спроможне думати про основну причину своїх лих і не готуватиме революції, ось для чого.

Я: Давня це практика! Ще Петро I, наспіх творячи свою імперію та будучи постійно в грошових клопотах, велів у точно визначених декретом місцях, цюстільки верст, будувати корчми: щоб, бува, мужик чи так собі подорожній не проскочив мимо і не забув пустити там до державної каси частину своїх грошей на монопольну горілку. Водночас горілка відтягала думку громадянина від суспільних, економічних і політичних питань дня. В цьому відношенні СРСР —

справжня Росія. Однак будь справедливий: весь світ нині запливається до нікуди. Лікарі твердять, що їхня найбільша журба — як стримати пацієнтів від алкоголю? Наша еміграція, якщо вільно називати її цим первісно патріотичним іменем, теж не жалуге собі оковитої.

ВІН: Я не дбаю про «весь світ». Я тривожуся лише нашою справою. У наших умовах національного лихоліття хтось повинен би гукнути, опам'ятати наш народ: не забувайте собі паморкнів самогоном і державним алкоголем! Але там ніхто не кличе. Тому алкоголь частково відповідає за «помішання язиків» нашого багатомільйонного суспільства. Помішання є в тому, що українці в Україні та поза її межами досі не упорядкували свого мислення. Наші державно-політичні концепції нагадують структуру царської Росії, про яку сказав французький посол Палеолог: «Росія мусіла впасти, бо все в ній було на не своєму місці». Так і в нас регулярно падають, провалюються наші основні концепції, там і тут. В Україні всякі горе-теоретики постійно торочать про потребу захищати «мир» у світі. Радянські українці, перебуваючи за кордоном, не занедбують просити своїх земляків-емігрантів: «Боріться за мир, допомагайте втримати мир!» Але вони самі промовчують, що московська влада знімає з них останню сорочку на озброєння Росії, щоб Кремль міг вести свою традиційну імперіялістичну політику агресії: на допомогу арабам у війні проти Ізраїлю, на підтримку Нігерії, на окупацію Чехо-Словаччини... Звичайно, в наслідок цього бракує фондів на розвиток економіки в Україні. А вже про розвиток УРСР на справжню державу не може бути й мови, бо, мовляв, це «національна обмеженість», «сепаратизм» і взагалі «буржуазний націоналізм». Подумай! Де є в світі другий такий народ, верхівка якого протягом півстоліття переконувала б себе, своє суспільство і весь світ, що, мовляв, її народ вирішив звікувати свій вік при боці якоїсь гнобительської нації і що йому навіть не вільно мислити про теоретичне відокремлення? Тільки радянські політичні та культурні діячі України на всі лади живим і друкованим словом доводять, наче б то їхні «батьки й діди» вже «давно вирішили це питання» і... приєднали Україну до Росії. Це єдиний випадок у світі, коли керівний прошарок не сміє сказати своєму народові, що йому не було дано ніякої альтернативи, тому й не могло бути мови про якийсь вибір чи рішення: тільки тому народ і країна мусіли свого часу підкоритися російському насильству. Ось правдивий стан речей. Промовчувати його — вершок забріханости.

На жаль, з тактичних мотивів по цій лінії прямують нині деякі емігранти, хоча своїм світоглядом вони антикомуністи й антирадянці. У той час, як т. зв. екстремісти тільки говорять про революційну боротьбу, а на практиці ніде не проводять її, значна частина українських емігрантів багато говорить про т. зв. подавання допомоги українському народові, але дбайливо уникає будь-якої згадки про безпосередню

боротьбу з окупантом. Революція, революційний, визвольний, визвольна боротьба, визвольні рухи — терміни, шановані кожним суспільством сучасного світу. Вони стали повсякденними в пресі та радіомовленні, в школах і університетах навіть дуже консервативних країн Заходу, які залюбки воліють дуже зберігати «існуючий стан». Ці терміни були й досі є органічною частиною словника марксистів-ленінців, коли тільки мова про народи і країни поза Радянським Союзом. Тільки українці уникають їх для окреслення становища чи суспільних процесів в Україні. Окремі емігрантські автори віднедавна кинулися у тому самому напрямі та проголосили тії слова відсталими, реакційними, романтичними, непрактичними. Терпко сказавши, вони прийняли тезу Холуя: «Обминайте криваву тінь Прометея!..»

Ось чому й мислення нашої молоді відмінне від мислення молоді інших країн світу. Молоді люди в усіх країнах — білих, чорних, жовтих і червоних — цікавляться різними аспектами революційної стратегії й тактики Мао-Дзе Дуна, Го Чі Міна, Мішеля Дебре, Л. Троцького — творця червоної армії, або й навіть кубінського самостійника Фіделя Кастро. Зате українська молодь (за малими винятками) воліє вивчати соковиті коломийки і «Тихо над річкою». Якби їхня співучість була щирим виявом любови до української пісні, то ще можна б не нарікати. Однак у щоденному побуті в Україні дедалі частіше лунає російська пісня, а українську затиснено на сцену в театрах. У той же час на еміграції часто-густо почуєш патріотичні слова, підкладені під мелодії комуно-російських маршових пісень чи під американські мелодії. А революційна українська пісня? Табу і перестарілий патріотизм...

Тим часом нинішній світ живе іншим духом: піснею бунтарського націоналізму, що розбиває береги закріпачених імперій і колоній, чужоземних і навіть «вітчизняних» володінь. Нині й канадці-федералісти і канадські французи-сепаратисти заодно обмірковують питання націоналізму, бо вважають його першорядним рушієм чинником поточного століття. Канадські громадські діячі, публіцисти, а навіть деякі підприємці (наприклад, видавець Дж. МекЛеллан) на університетських форумах висувають думку, що варто розвинути народовладний канадський націоналізм, щоб таким чином зміцнивши Канаду, «допомогти людству в його розвитку». У той же час на сторінках деяких українських часописів неофіційні речники студентської молоді пишуть про застарілість націоналізму і про потребу включитися в будівництво континентальних держав, про обов'язок молодих українців обстоювати універсальні концепції. «Світ такий багатий на вселюдські ідеали й проблеми, а я мав би обмежуватися лише українськими справами?» — здивовано запитував мене один український студент, який вивчає філософію, а не в силі зрозуміти, що українська проблема — одна з найпекучіших проблем сучасного *людства*. Він просто не відчуває смаку

людини сучасного світу і відігріває давно прохолоді імперіальні страви.

Подібні думки є в обігу серед радяно-української моводі, вихованої в консервативному дусі російського універсализму. Про атмосферу в цьому відношенні яскраво говорить ілюстрована анекдота, опублікована в журналі «Перець» (Київ). Щоб остерегти керівників гуралень в УРСР, «Перець» вмів карикатуру про п'яну рибу в забрудненій річці, над якою збудовано гурально: риба напідпитку повертається до своєї хати і по дорозі підспівує російську пісеньку «Шумел камиш». Чи може бути яскравіша ілюстрація радяно-російської свідомості наших земляків — редакторів і читачів, що виростають і живуть в одній такій «універсалістичній» системі? Карикатурист і редактор «Перця» підсвідомо визнають, що пересічний їхній читач навіть по-п'яному реагує вже як психологічний росіянин — член «ширшої нації».

По-російському реагують і науковці. Декан юридичного факультету Львівського університету ім. І. Франка написав книгу про політичні погляди Драгоманова, Подолинського й Терлецького і видав її друком російською мовою. Книга серйозна, і видно, що автор пробував розглянути проблему об'єктивно, наскільки це можливе в радяно-російських умовах ученому, вихованому в цій системі. Але він не тільки хотів написати добру працю, а й виплисти на «ширші води» в СРСР. Тому він друкував її (і, мабуть, писав) по-російському. Таким чином він ще на одну серйозну книгу зменшив кількість назв книжок, виданих українською мовою в Україні. А за кордоном? Таку книгу бібліотекарі в Канаді, Англії чи Америці каталогують, згідно з бібліотечними правилами, як російську книгу російського автора, бо він досі не був занотований як український. Українську науку зубожено на ще одну наукову працю, але цим разом уже в чужому світі. Зате збагачено російську наукову літературу, зміцнено престиж Росії. Тільки тому, що автор почував себе невід'ємною частиною «великої вітчизни СРСР» і включився психологічно в псевдоуніверсализм. Яка йому заплата за це? Інший хохол, Лазуренко, в російському науковому журналі, і теж російською мовою, ганебно критикує Сокурєнка — за... ухил у бік націоналізму, мовляв, Сокурєнка не викрив буржуазно-націоналістичних поглядів Драгоманова. Чи не смішно? Два малороси-універсалісти побивають один одного в ім'я російської імперіальної ідеї, а москаль спокійно сидить і прибутки підраховує: за українські фонди (папір і кошти друку в УРСР) видано російську книгу, новий здобуток придбано для російської наукової літератури, а водночас два українці негідною полемікою один одному підривають ґрунт під ногами в ім'я псевдоуніверсализму.

Отой псевдоуніверсализм (а він буває національний, політичний, економічний, релігійний) спонукував і далі спонукує багатьох українців боротися за чужі їм імперії, за чужі ідеології — світські й церковні. Із-за цього в нас протягом

історії не витворилася одна-єдина українська Мекка, до якої з дитинства зверталися б очі кожного українця, незалежно від його партійно-політичних, соціально-економічних чи релігійних пов'язань. Не був тією Меккою Київ і далі не є, бо, не зважаючи на свою топографічну красу, Київ залишився твердиною русофільства й русифікації. Не зуміли стати українською Меккою княжий Львів і радянський Харків. Зате Меккою для багатьох українців була і є далі Москва, для інших були або є Відень, Берлін чи Вашингтон, а для ще інших Мекками досі залишаються давні духовні центри — Царгород і Рим.

Ледве чи можна дуже дивуватися масовій появі чоловічницьких віршів українських авторів в СРСР на честь Москви, якщо навіть українські політичні емігранти, вирвавшись з-під контролю тоталітарної влади, швидко знаходять собі інших кумирів і пишуть вірші на честь державних діячів країни свого поселення або прославляють саму країну, немов обіцяну землю. Жодна влада будь-якої країни Заходу не жде і не вимагає таких панегіриків, але наші часописи друкують ці твори і звать їх... українською поезією. Читацька громада читає цю «поезію» і приймає її як ознаку вічного свого буття: українець мусить додатково, й літературними засобами, виявляти свою непохитну лояльність до своїх володарів і до країни свого перебування.

Якщо пересічному емігрантові, який шукає на чужині ситішого хліба, не можна дивуватися, то мусимо з боєм засуджувати пояснення інтелігентів і особливо деяких наших творчих одиниць, які свою прискорену асиміляцію пробують обґрунтувати «вселюдськими ідеалами» та ніби ширшими понаднаціональними концепціями. Як твердила одна поетка: «Вже найвища пора нам виплисти на широкі води людства і всесвітньої творчості, а не бовтатися в маленькому національному ставочку...» Так, так, була і в нас колись національна й особиста гідність, але сало добробуту задушило її в багатьох українських душах. Точнісінько, як писав Грушевський. Українці відносно легко перекидаються на державного «турка» (росіянина, молдавана, північноамериканця тощо) з мотивів зовсім не ідеальних — «користи і страху».

Спостерігаючи ці й подібні явища пристосуванства серед наших людей, можна інколи навіть вдоволено вигукнути: Це ще чудо якесь, що українська нація врешті збереглася як окрема соціологічна, культурна й національно-політична одиниця!.. Во українці мусіли відзначитися якоюсь внутрішньою слабістю, якщо вони дозволили росіянам так швидко асимілювати їх, що аж треба було кріпацького нащадка Тараса Шевченка, щоб відродити цю націю, писав англійський автор у журналі Ч. Діккенса (1877) після того, як він ознайомився з життєписом Тараса Шевченка і становищем українців у царській Росії.

Ту слабкість зрозумів прекрасно канадський письменник-гуморист Стівен Лікок і тому радив своїм співгромадя-

нам і владі облишити українських імігрантів у спокої, а тоді вони через деякий час самі асимілюються докорінно так, що переконуватимуть всіх і вся, мовляв, це «українці — перемогли французів у Трафальгарській битві» і поклали основи під британську імперію. Той канадський гуморист проглянув нас наскрізь і відкрив наше слабе місце: податливість на всякі псевдоуніверсалізми і добродушне прагнення розплистися в нібито вселюдському. Боротися з цією недугою нині крайня пора нам усім. Батожити її треба палючим словом публіцистики і вогнем великої сатири!

Закінчення в наступному числі

Події, що віщують грозу з ПРИВОДУ РОБІТНИЧИХ ЗАВОРУШЕНЬ У ПОЛЬЩІ

Мирослав Прокоп

Упродовж п'яти днів, від 14 до 19 грудня 1970, в чотирьох прибалтицьких містах Польщі — у Гданську, Гдині, Сопотах і Щеціні — прокотилася хвиля робітничих заворушень, що відбилася широким відгомном по всьому світу і мала несподіваний успіх: вона привела до чистки у верхівці партії. Безпосередньою причиною заворушень було проголошене польським урядом підвищення на приблизно 25 відсотків цін на харчові продукти, тканини і вугілля. Обурені портові робітники згаданих міст вийшли на вулиці і влаштували масові демонстрації проти драконського декрету уряду, що мусів би привести до ще більшого спролетаризування робітництва Польщі. Демонстранти несли транспаранти з написами: «Ми голодні», «Хочемо хліба» тощо. Були поширені листівки, в яких вказувалося на відповідальність партії за незавидне матеріальне становище населення і ставилася вимога, щоб делегацію робітників прийняли місцеві керівники партії.

Але перелякані виступом народних мас, партійні бюрократи побоюлися задоволити вимоги робітників і викликали на допомогу відділи міліції, включно з танковими частинами, що почали стріляти на демонстрантів. У результаті чого, за офіційними даними польського уряду, було вбито «кільканадцять» осіб, а кількасот поранено. На ділі жертв було багато більше. Очевидці розповідають про жорстокі розправи міліції над робітниками, про людей, розчавлених танками.

Шведський кореспондент газети «Експрессен» Курт Карльсон каже, що вбитих у самому Гданську було близько 300 осіб і поранено кілька тисяч демонстрантів. Він пише: «Відділи поліції, спеціально вишколені для поборювання демонстрацій, прибули з різних частин північної Польщі, і вони стріляли на робітників. Натомість усі очевидці є згідні в тому, що тільки деякі вояки уживали зброї. Коли їм доручали стріляти, вони стріляли в повітря, а багато з них кинули зброю і заявили, що не будуть стріляти на своїх земляків. Зате поліція була безоглядна». Карльсон каже, що «те, що сталося в Гданську, це була справжня революція, при тому успішна». Коли керівники обласного комітету відмовилися розмовляти з робітниками, робітники заатакували будинок. Тоді щойно згадані керівники вийшли з будинку, вивісивши

на ньому білий прапор. Коли ж відтак поліція почала наступати, розлючені робітники будинок підпалили.

Спочатку польський уряд намагався приховати ці робітничі заворушення перед стороннім оком. Телефонічний зв'язок з містами, в яких проходили демонстрації, був заборонений для неофіційних осіб. Не можна було також туди дістатися будь-якими засобами сполучення. У напрямі балтицьких міст почали пересуватися військові частини не тільки польські, але й радянські — з території Польщі і Східньої Німеччини. Виглядало, що, як у 1968 році в Чехо-Словаччині, «старший брат» був знову готовий дати польським товаришам «дружню допомогу».

Але затримати в таємниці робітничі заворушення у Польщі не вдалося. Вже по двох днях про них заговорила міжнародна преса. В таких умовах варшавські бюрократи визнали також, що мовчати неможливо. 17 грудня голова уряду Польщі, Юзеф Циранкевич, звернувся через радіо і телевізію до населення. Він визнав, що в прибалтицьких містах відбуваються демонстрації, підтвердив людські і матеріальні втрати, але, як і можна було сподіватися, відповідальності партії і уряду за сучасне економічне становище в Польщі не визнав. Навпаки, розповідаючи про причини заворушень, він пробрехався стандартним для керівників комуністичних диктатур способом. Таким чином у Циранкевича те, що біле, вийшло чорне, правда стала неправдою і навпаки, експлуататори, що сидять на шиї народу, вийшли як його добродійці й опікуни, а ті, кого визискують і позбавляють волі, — як «хулігани і авантюристи».

Правда, у з'ясуваннях Циранкевича виступали також справжні робітники, але вони, на його думку, «були кимось використані», «впали жертвою» місцевих чи закордонних «ворогів соціалізму». Виходить, що польський робітник, пересічна місячна заробітна платня якого становить коло двох тисяч злотих (це приблизна ціна одного чоловічого вбрання), сам не міг прийти до оборони своїх соціальних інтересів. Так само, до речі, мислять сторожі державної безпеки в Радянському Союзі. У «Репортажі із заповідника ім. Берії», що його авторство приписують українському історикові Валентинові Морозові, читаємо про це таке: «Ідея, з точки зору кагебіста, це щось таке, що може бути нанесене в голову! людини тільки з-зовні. І коли в середовищі молоді української інтелігенції виріс рух проти шовіністичного засилля, кагебісти перш за все кинулись шукати, хто приніс, хто вплинув». Це філософія кагебіста. Але природа тоталітарної диктатури така, що між мисленням міліціонера, дружинника чи низового члена апарату безпеки і мисленням голови уряду різниці на ділі немає.

Не міг переконати населення Польщі також інший аргумент Циранкевича: його відклик до «найвищих інтересів держави і нації», що ніби тотожні з інтересами «кожного з нас», «кожної польської родини». В ім'я тих, мовляв, за-

гальнонаціональних інтересів треба було не тільки підвищити ціни, але також здушити танками робітниче повстання. «Найвищі інтереси нації» — це стара пісня в устах тоталітарних тиранів усіх типів. Вони говорять про інтереси народу, про якусь спільноту інтересів народу з інтересами керівної бюрократії, дарма що від народу ця бюрократія відділена непрхідним муром особистих привілеїв та розкошів і загонами таємної поліції і війська.

Але був у виступі Циранкевича ще один дуже промовистий аргумент. Вилаявши робітників «хуліганам», він заявив, що «немає проблем, яких не можна було б в'яснити у діловій дискусії». Це звучало як несміливе визнання вини і готовости поступитися. Це й сталося три дні пізніше, коли поспішно зібраний пленум ЦК компартії Польщі провів чистку в політбюрі, усунувши від керівництва Владислава Гомулку і його найближчих співробітників. Новим першим секретарем призначено Едварда Герека.

Робітничі заворушення в Польщі мають велике значення для майбутнього становища в Польщі, а в дальшу чергу також і в цілому соціалістичному бльоці. Вони також дуже повчальні для оцінки становища поза залізною завісою.

Насамперед те, що сталося в Польщі в половині грудня 1970, підтверджує відому правду про цілковиту відірваність комуністичних диктаторів від народів, якими вони правлять. Це не випадкове, що новий перший секретар ЦК компартії Польщі у своєму першому публічному виступі заговорив про потребу «тісних зв'язків партії з робітничою клясою». Цих зв'язків, звичайно, давно немає. Їх також не буде і в майбутньому, бо за 25 років існування т. зв. народних демократій, а тим більше за 53 роки Радянського Союзу виросла міцна кляса партійної бюрократії, яка ніколи добровільно не зречеться своїх привілеїв. А без того про зв'язок з народом не може бути мови. В моментах кризи, яку останньо пережили польські комуністи, ця нова кляса буде завжди схильна перш усього посылатися на свою силу, тобто на міліцію і військо. Тому не випадкове те, що в Гданську і в інших містах Польщі танки душили робітників, як не випадкове і те, що танками також задавили вожді КПРС кількасот людей, що вийшли на вулиці Новочеркаська в червні 1962 року, щоб, як останньо польські робітники, протестувати проти підвищення цін у Радянському Союзі.

Не зважаючи на всі засоби насильства, які є в руках тоталітарної диктатури, її репрезентанти є за своєю природою боягузи. Вони бояться за свої привілеї, вони бояться народу, який ті привілеї їм може відібрати. Щобільше, вони бояться самі себе, не маючи довір'я один до одного. Це не є атмосфера, яка сприяє вільній дискусії між ними самими, отже не сприяє також реформам. Тому обіцяний Гереким тісний зв'язок з народом на ділі не здійснимий, навіть якщо б він його й прагнув. Для таких зв'язків треба було б міняти цілу систему, а на перешкоді до того стоять ті, які є її орга-

нічною частиною. Тому з усіх пропагандивних обманів, які часто повторюються на сторінках радянської преси, твердження про те, що «партія радиться з народом», належить до найбільших. У панівних там умовах народ може прийти до голосу тільки силою.

Це є другий висновок з робітничих заворушень у Польщі. «Виявляється, що можна змінити уряд під тиском демонстрацій», — так заявив один молодий поляк кореспондентові американської газети «Нью-Йорк Таймс». У цьому міститься також найбільше досягнення демонструючих робітників. Згаданий молодий чоловік ще додав, що «як умови знову утворюються нестерпні, робітники знову вживуть цього засобу», і цим він визначив проєкцію майбутніх процесів.

Не треба забувати, що одним з основних елементів сили всякої тоталітарної диктатури є вцеплене поневоленням нею масам переконавання в тому, що неможливо звільнитися з-під її тиску чи навіть з нею боротися. В умовах такого паралічу волі народу можливі найбільші злочини диктатури. Тільки так можна пояснити масову капітуляцію перед Сталіном його найближчих співробітників і опонентів, з яких деякі були людьми більшого формату. Також тільки в такій атмосфері масового страху, підготованого жорстокими репресіями, міг Сталін психічно обеззброїти українських та неукраїнських селян і привести їх до голодової смерті. Немає сумніву, що одною з причин жорстокості більшовицького терору після другої світової війни в західних областях України була не тільки фізична трудність ліквідувати тодішній опір УПА і ОУН, але в неменшій мірі факт, що це були сили, які в свідомості народу ламали міт про безнадійність боротьби проти більшовиків.

Можна різно оцінювати тактику, якої вжили чехи і словаки у зустрічі з більшовицькими танками в серпні 1968 року, але сьогодні немає сумніву, що їхня пасивність була найбільшою політичною перемогою Москви. Звичайно, не йдеться про численні індивідуальні і збірні докази ворожості населення Чехо-Словаччини до окупантів, що виявилися в перших днях і тижнях окупації, йдеться про ширший організований фізичний опір, якого, треба думати, серйозно боялися в Кремлі і який своєю чергою міг би принести непередбачені наслідки в різних частинах імперії. Якщо б такого страху в Москві не було, вони були б зважилися на окупацію не в серпні, а багато раніше. Історичною заслугою польських робітників є те, що від часу упадку Чехо-Словаччини вони перші мали мужність вийти на вулиці.

Робітничі заворушення в Польщі будуть мати також далекосяжні наслідки в Радянському Союзі. Не треба забувати, що зокрема від часу окупації Чехо-Словаччини радянськими військами в самому Радянському Союзі відбувається щораз даліше загострення політики партії проти всяких виявів опору. Найбільш невинні вимоги свободи слова кваліфікуються як акція, спрямована на підрив радянського ладу,

і плямуються як результат чужої інтриги. Мовляв, — «хто приніс, хто вплинув»? Це природне, бо порівняно легка окупація Чехо-Словаччини зміцнила позицію тих елементів у ЦК КПРС, які переконували, що вдарити треба і що більшого опору не буде. Вони безперечно унапрямують теперішній курс фактичної ресталінізації, що її канонізувати має XXIV з'їзд партії. Ті елементи також можуть вживати останні робітничі заворушення в Польщі як аргумент для того, що, мовляв, треба ще більше закручувати гайки, бо, чого доброго також в СРСР можуть знайтися «хулігани» та «авантюристи», яким прийде в голову думка закликати маси вийти на вулицю.

Але, з другого боку, факт, що п'ятиденні робітничі заворушення в Польщі привели до упадку першого секретаря ЦК ПОРП і його найближчих співробітників, даватиме аргументи також тим, що можуть дораджувати обережнішу тактику. Проте, навіть якби такі аргументи були вислухані, тривало на політику сучасних вождів КПРС вони вплинути не можуть. Більшість тих керівників і за своїм віком і за кар'єрою є вихованцями і спадкоємцями сталінської системи правління. Логічно, у хвилини кризи вони насамперед будуть хапатися за силу, отже робитимуть те, що на початку робітничих заворушень зробив Гомулка. Тільки тверда і рішуча постава народів Радянського Союзу може змусити їх поступатися. Така постава тих народів є також центральною передумовою наростання ширших організованих сил, які в кінцевому результаті зможуть піти на вирішальний зудар з панівною системою поневолення.

З Царгороду до Арголіди

Анна-Галя Горбач

У ДОРОГУ ДАЛЕКУ

Безконечною смугою, обрамленою зеленими луговими лісами, що віддзеркалювалися у спізнених весняних водах, тягнулася в травні цього року автодорога з Загребу на Београд. Погрозово дивилися нам услід несподівані снігові хмари, що ми їх залишили на півночі. Вони однак ще встигли висипати мішки граду та снігу на свіжу зелень Словенії та Славонії і навіяти холоду в уже зігріту сонцем Болгарію і Грецію.

Усі туристи, що їм доводиться їхати автом через Югославію, щоб потрапити в іншу балканську країну, не можуть не нарікати на цю капарну дорогу, що претенсійно-гордо зветься «автострадою». Вона є віддзеркаленням слабостей югославської економіки, яка за багатослівною фасадною закриває всі слабості народного господарства, що ним керують засиджені бюрократи. Найбільше смішать і одночасно сердять пресуворі приписи, імітовані з західноєвропейських автострад. На югославських автострадних вибоїнах, мабуть, був перекушений не один язик і полломана не одна вісь. Нездисципліновані і не звиклі до швидкого авторуху сільське населення переганяє через автостраду худобу, цигани тягнуть-ся валкою возів з молодими лошаками, що біжать; не прив'язані, їх жодні знаки не зобов'язують. Югославські виставлені на автостраді знаки з трикутників та чотирикутників зобов'язують головне чужинця, що тут платить на кожному перехресті, де звичайно чигає засідка міліції, відповідний грошовий трибут у формі «казнення» за якесь там порушення якогось незбагненого припису руху. Як знаки частих тут автових аварій і колізій, що мають трагічні наслідки, висять часто-густо вінки на деревах, що кожному проїжджому служать за «мементо морі». Ці дубові чи смерекові вінки, прикрашені штучними цвітами, здебільша загорнуті в прозорий целофан, мабуть, як засіб проти знищення їх вітром і дощами. Куди розмашистіше і вже на західній стилі розбудувала Болгарія, зразу після переїзду югославсько-болгарського кордону, свої дороги. Вона зуміла оцінити вагу туризму для своєї країни і задоволити проїжджих за пре-високі автоасекураційні такси, що їх стягає навіть у випадку короткого проїзду. Тут однак бодай можна бачити, що гроші, які вам витягають на кордоні з кишені, не пропадають у бюрократичній машинерії, а все таки щось позитивне робиться для країни.

На турецькій границі, недалеко міста Едірне (колишній Адріанопіль), вперше в житті зустрічаємося з пережитками давньої османської імперії: стаємо віч-на-віч перед кастою урядників-митників, що продовжують у країні (мабуть, не вони тільки) традицію урядничого прошарку, який віками жив на кошт поневолених народів і вмів лише стягати гроші для султана і для себе. Після скорого прусько-акуратного поладження формальностей при виїзді з Болгарії подорожній попадає немов у якусь кафківську атмосферу. Стояння при віконцях, виповнювання формулярів на осіб і авта, при чому вимагається подавання детальних технічних даних про авто, що їх навіть при технічній перевірці авта не вимагає німецька адміністрація, все це — є тільки прологом до головної драми, що відобрається у велетенській митниці, де накопичено стільки людського добра, як на якійсь сюрреалістичній ліцитації. Стоячи в черзі і ждучи, щоб нам призначений «дефтердар» (колишній урядник) перевірів наші папери, ми придивляємося до цього дивного інвентаря: шафи, пральні і швейні машини, малий лінотип, стоячі старомодні годинники, дитячі візки, ляльки, іграшки, валізки і величезні картони, частини каросерії, опони — чого тут не було, все наскидане одне на однім. Молодий перс, що після довголітнього перебування в Німеччині вертається додому, виявляє нам, що воно все означає: турецьким сезонним робітникам, що приїжджають до Туреччини на відпустку, ґрунтовно перетрясають валізки і накладають навіть на вживані речі превисоке мито. Тому що люди звичайно не мають стільки грошей, щоб викупити товар, вони залишають його тут у митниці, де все припадає пилкоюю, чи то його з часом, мабуть, розпродують «дефтердарі». Теоретично всі ці skonфісковані речі їхні колишні власники можуть везти назад туди, звідки привезли, але хто це робить? Вияснюючи нам цей сумний стан, наш молодий співрозмовник сам потерпає за свій багаж: у нього добре вживана телевізія, маса перестарілих фільмів, що на Заході випродуються дешевим коштом, а в Персії для нього як фільмового фахівця означають скарб. З його нещасної міни ми бачимо, що він не має надії перевезти своє зароблене добро до Персії. На митному столі тим часом насуплений дефтердар старанно «вчищує» якомусь бідоласі, що понапаковував найлонових сорочок, панчіх, бляшанок з оприскувачем волосся для свого гарему чи всієї жіночої рідні, ґрунтовно валізки. Зміст одної валізки висипається на стіл, а в порожню валізку митник скидає все те, що має бути оплачене. Бідолашна жертва стоїть німа з фаталістичною міною. «Така воля Аллаха» — ніби написане в неї на обличчі . . .

Зразу після переїзду кордону в недалекому motelі, де ми вирішуємо переночувати, маємо нагоду пізнати тип турка, в якому живе ще стара рабська покора: молодий чолов'яга, що висиджує перед канцелярією motelю, доки його покличуть

до якоїсь прислуги. має нам показати павільйон, де нам доведеться ночувати. Тож він не крокує разом з нами, як нормальна людина, а підкреслено швидко дріботить п'ять кроків попереду, озираючися раз-у-раз, чи ми йдемо за ним. Як колись сердарі перед башею чи султаном. Все те, очевидно, за бакшиш.

ЕКСКУРС В ІСТОРІЮ

Про велич і силу колишньої Візантії говорять ще сьгодні німі кам'яні свідки: довкруг істамбульські мури пра-старих фортифікацій, руїни цісарських палаців, краса церковних фресок і мозаїк, а головне собор Божої Мудрости (Ая Софія), що не має собі рівного в світі.

Тут, у святій Софії, побудованій у другій половині 4 століття (а може, було це в червоно-цегляному Тефкюрсараї — цісарській палаті біля потужних мурів?), візантійський цісар приймав чужих послів, що ставали свідками неймовірно хитрої, на блиск і емоції обрахованої церемонії: послі і представники чужих країн і народів падали тричі на землю, б'ючи поклони перед цісарем, якого захищала в підвалі машинерія підіймала щораз вище разом з рухомих п'єдесталем, на якому стояв престол. Штучні леви ревли, б'ючи золотими хвостами, штучні пташки цвірінькали на такому ж штучному дереві. Коли послі підіймали нарешті обличчя втретє, цісар височив уже над ними вгорі у зміненому пишному вбранні. Военну і внутрішню слабкість імперія рятувала зовнішнім блиском в очах варварів. Оглядаємо в св. Софії кам'яний чотирикутник чотири на чотири метри й питаємо себе, чи не тут і наша княгиня Ольга німіла з подиву, як це діялося з іншими володарями? Чи не звідси принесли Володимирові вибирачі віри враження, що почували себе наче на небі?

На заході міста збереглися ще вежі й мури старого фортифікаційного валу, що в ширині до чотирьох метрів обводив колись цілий Царгород. Що 60—70 метрів здіймаються високі башти, де стояла військова зала, а в підваллях були тюрми, в яких тримали полонених, певно, і наших бранців після невдалих походів Ігоря і Ярослава. Тут їм виколювано очі. Немов морські прибої об тверді скелі, розбивалися об ці мури хвилі напасників: 616 року перси, 626 — авари, 717—18 — араби, 813 — болгари, 864, 904 — русичі, 959 — угри, 1043 — русичі, 1392 та 1422 турки, щоб аж 1453 під керуванням молодого султана Мехмета II було здобуто цей гордий город. Велетенська мортира вибухнула при першому пострілі і розірвала свого ливарника — угорця. Вилито другу, міцнішу. Штурм Царгороду почався після того, як мортирна куля пробила в одному місці мур, а генуезькі наемники покинули свій відтинок. Фанатичний настрій у турків підтримало видіння, що його мав військовий мулла, мовляв,

по сусідству знаходиться могила Еюпа, загиблого при облозі арабами Царгороду Магометового прапороносця з 717 року. Чотири роки згодом переможні турки поставили там Еюпові і мечеть (джамію). Не тільки свята Софія, але й багато інших християнських церков було згодом перетворено на джамії, як це показують все нові відкриття мистецтвознавців, що виявляють під оздобами старих джамій, під шарами тинку коштовні візантійські фрески й мозаїки християнського, подеколи апокрифічного змісту.

Старі візантійські мури, збережені фасади палаців (Теодосія, що згодом служив сараєм) пізнати по червоно-білих узорах, якими виложувано в геометричному орнаменті цеглу і мармур. Цей характеристичний для візантійської будови розпис мурів можна зустріти й скрізь у Болгарії, де над морем були сильні грецькі колонії, і в македонській Охриді.

Літописці записали, що коли молодий султан Мехмет II, здобувши 1453 року Царгород, побачив, як у святій Софії турецький вояк сокирою розколював у фанатичній люті мармуровий поміст, ніби зупинив і покарав його, вигукуючи: «Ви маєте досить здобичі й полонених, будинки цього міста належать мені!» Султан опісля підійшов до вівтаря і, повернувшись обличчям до Мекки, відчитав свою молитву. Від цієї хвилини церква Божої Мудрости стала на довгі століття мусулманською святинею. Історики мистецтва ще й сьогодні сперечаються, чи розкішні джамії, побудовані в 15 та 16 стол., взорувалися на стилі святої Софії, чи черпали з спільного джерела, бо, як показують раніші анатолійські пам'ятники архітектури в Конії, пендентивна баня вже була давніше відома на цьому терені.

Не станемо перелічувати й описувати славетних джамій колишньої столиці османської імперії, але варто згадати про «синю джамію» султана Ахмета, що її побудовано в 1609—16 роках недалеко від святої Софії на колишньому візантійському гіподромі, осередку політичного життя і пристрастей, на противагу цьому символіві візантійського мистецтва. Синьою назвали джамію на підставі її синіх узористих кахлів. Тому що в мусулманських святинях немає ікон, мури розписані чудовими арабесками. Тут вони витримані в синіх і золотих барвах, а велетенські написи арабським письмом — це вірші, «сури» з Корану. У святій Софії це імена і титули перших каліфів.

Одна з перших джамій османського Царгороду — це Фатіг — джамія султана-завойовника Мехмета, в якій міститься і його «тюрбе» — мавзолей, поставлений його двірським архітектором Сінаном (нинішній його вигляд — це вислід реставрації після землетрусу 1766 року). При ній виникла перша османська теологічна школа.

Потурчений албанець чи серб, архітект Сінан побудував у наступному столітті для Сулеймана Величного, чоловіка Роксоляни, славну джамію «Сулеймані» (Сулейманську), що змагається в своїй красі з Синьою джамією та св. Софією.

На пам'ять свого сина від першої жінки, шехзаде Мехмета, що його він велів скарати на смерть на підмову своєї другої шлюбної жінки Роксоляни (1506—58), яка хотіла забезпечити султанський престол своєму синові Селімові, Сулейман звелів Сінанові збудувати Шехзаде-джамію, що належить теж до перлин старотурецької архітектури.

Наша землячка, дочка православного священика з Поділля, полонянка кримського хана, подарована ним до султанського гарему, зуміла добре вжитися в інтриганську атмосферу султанського двору по смерті «Валіде» — матері Сулеймана, дочки кримського хана. Вона залишила по собі в Істамбулі, за традицією султанш, низку уфундованих будівель: «Гамам» (міську лазню), шпиталь, джамію. Її слабозвольний син Селім II (1524—74), султан від 1566 року, увійшов у турецьку історію як «Русий» або «П'яний» (перший епітет від русого волосся, другий — від пиячення).

У ПОЛОНІ МИСТЕЦТВА І ТОПКАПИ-САРАУ

Хоч турецькі джамії усі дуже подібні, західній відвідувач не може намілуватися все новими візерунками фаянсової і емальованої мозаїки, що полонить зір своїми персько-арабськими орнаментами — арабесками. Він ходить по сьогодні майже порожніх скверах, що відокремлюють джамії від довколишніх мурів, при яких приміщувалися келії і залі, що служили за школи, теологічні академії і бібліотеки, утримувані при цих релігійних центрах. Він відтворює в своїй уяві колишнє життя: вчені мулли виховували тут молодь провідного прошарку, були літописцями і письменниками. Сюди втікали представники багатіїв, щоб у зосередженні й молитві мати спокійне життя: за мурами бо панував інший закон. Там військо керувало суспільним і політичним життям і все мусіло пристосуватися до того режиму. Це був острів, де розквітала наука, поезія, мистецтво, тут можна було, мабуть, забути про війни, нужду і пожежі, що їх зазнав простий народ. Сьогодні ці ганки, альтани, викладові залі стоять пустою. Після секуляризації, що її провів Кемаль-Паша Ататюрк на початку 1920-их років, мусулманська релігія мусіла віддати справи виховання молоді, плекання науки й мистецтва у світські руки. На противагу мусулманському клерові ця революційно-мілітарна диктатура Ататюрка («батька турків») створила скрізь культ свого основоположника: кожна місцевина тут має на скверіку бодай бюст Ататюрка — ніби конкуренція мінаретові. Центром, де скупчені мистецькі, історичні та побутові пам'ятки старої османської імперії в Царгороді, є музей, приміщений у колишній султанській палаті «Топкапи-сарай». Ніби палата з «гарматною брамою»: невпроти, перед входом, виставлені десятки давніх турецьких гармат. Новіша султанська палата Абдулмеджіда побудована в Долмабахче в 19 віці, у Галаті

над Босфором, у стилі тогочасних західноєвропейських монарших резиденцій, нині це Морський музей.

Будівлі Топкапи-сараю розташовані на горбку, що підіймається над затокою Золотої Рог, який служив першим грекам Візантіону, які прийшли сюди з Підатенської Мегари в 6 віці до Христа, за укріплення-акрополь. Палаці і сквери та будинки Топкапи, де до початку 19 віку жив двір султана, побудовані впродовж 15—17 віків на велетенській площі. Топчемо, як і сотні відвідувачів, історичне каміння, на якому віками вирішувалася доля Південно-Східної Європи, і наша також. Ось вистелена килимами авдієнційна зала везіра, де він приймав послів: вгорі праворуч решітчана стіна до мезоніну, звідки падишах потайки прислухався до переговорів. Десь отак тут велися і переговори між полковником Хмельницького Джеджалієм 1648 року і везіром удушеного незабаром того ж року султана Ібрагіма I «Божевільного». А «божевільними» ставали тут престолонаслідники часто, очікуючи від дитинства ката з шовковим шнурком. Залізні бо закони османських мілітаристів вимагали, щоб первородний син, ставши султаном, повбивав своїх братів, як можливих претендентів на престол. Слабовольними ж султанами рядила з часом мілітарна хунта придворних «аг», що спиралася на яничарські відділи, ліквідовані криваво аж 1826 року. Хунта відповідно до власних інтересів скидала з престолу чи саджала на нього своїх падишахів. Зокрема почавши від 17 віку, мури Топкапи-сараю були свідками багатьох таких кривавих історій. Ось «Золотий коридор», яким уперше йшов новий султан до престольної залі поміж вишуканих гаремних слуг і сторожів і розкидав для них золоті монети. Траплялося тут і таке, що при конкурентійних бійках він пробивався шаблею крізь ворожих аг. Ось гаремне подвір'я з стежками на узбіччі парку рож (Гюльбахче); всі вікна султанських покоїв на першому поверсі над кружганками (де і входи до келіок дам гарему) однакові і — зарешітковані; з-за котроїсь такої решітки приглядався непомітно падишах до своїх «джаріє» — невільниць. Тут у дворі й камінне підвищення, з якого сідав у важкому панцері падишах на коня, вирушаючи в похід. Супроводжували його тоді справді молитви зібраних: невдалий бо похід міг мати і для них дуже немілі наслідки (змінявся «естеблішмент»!).

Окрім султани мали амбіцію будувати тут розкішні павільйони (кишк — «кіоск») у стилі орієнтальних країн. «Багдадський» і «Реванський» належать до найрозкішніших. Не бракувало тут і покоїв «приватної» школи для престолонаслідників, куди стягувано тоді кращі наукові сили імперії — з арабських та перських провінцій. Є тут і окремий павільйон з султанською бібліотекою. Звичайно султани знали, крім рідної османської мови, ще арабську і перську; балканські справи й чималий вплив боснійських турків при дворі змушували їх хоч трішки навчитися й по-сербо-хорватськи, тим більше що низка видатних везірів (Рустем, Сокуллу)

походила саме звідти. Цікаво довідатися, що більшість безжалісних, войовничих султанів писала (під псевдонімами) ніжні ліричні вірші в персько-арабському стилі. Мао-Тсе-Тунг отже ніяк не «перший» лірик у цьому роді.

Одне ціле крило палати — це мусулманський релігійний музей: відколи султан Селім Жорстокий (Явуз) завоював 1517 року Єгипет і Аббасідську імперію, турецькі султани стали й каліфами, наслідниками Магомета, себто головами ісламського світу. У султанській палаті скупчилися з часом такі святощі мусулман, як магометів плащ, шабля, навіть зуби й космики волосся з бороди, крім, очевидно, ключів до Кааби в Мецці — чорного метеориту. До речі, у видатніших джаміях Царгороду вмуровувалися в мінбери (казальниці біля кибли) молитовної стіни, зверненої до Мекки, кусники цього святого для мусулман каменя.

Окреме крило султанських палат займає сьогодні археологічний музей з пам'ятками головне античної, гелленської і орієнтальної культури. Відомий саркофаг Олександра Великого тут чи не найбільша атракція. Проблему протипожежних заходів тут розв'язували просто: стіни викладано, як і по джаміях, взористими кахлями. Відпадала і турбота для прибиральниць з стиранням пилюги. В одній із залей виставлені за вітринами оригінальні халати окремих султанів, від 15 віку почавши. Навіть закривавлений халат убитого яничарами Османа II (1622). Виставлені дитячі халатики престолонаслідників свідчать, у якій викривленій атмосфері пихи росли ці майбутні володарі. Розкішні цяцьковані золоті трони-тапчани дають уявлення і про церемоніальну сторону султанської палати.

У колишніх покоях султанських жінок, придворної сторожі, в гаремі, в прийомних кімнатах султанів і дивану-ради, у стайнях і кухнях сьогодні музейні залі, в яких виставлені коштовні предмети, свідки минулої слави. Вглиблюючися в мініятури рідкісної краси, можна ствердити, що турецьке мистецтво вже в 14—15 віках ввібрало в себе кращі перські й арабські елементи (до речі, абстрактна лексика турецької мови переважно цього ж походження) й являє собою синтезу цих двох культур, яким середньоазійські тюркські кочовики зуміли надати певної свіжості й стихійності. Крокуючи залами, де стоять манекени-ляльки, вбрані в старі турецькі вояцькі строї, пізнаємо не одну частину козацької ноші, не одну форму зброї, що були перейняті нашими предками. Між золотими скарбами музею відкриваємо християнську реліквію, що особливо зворушує: частина черепа й рука Івана Золотоустого в золотій оправі з середньоболгарським написом золотом. Турецькі працівники музею були настільки не зорієнтовані, що не зміли відчитати чіткого письма на охороннім золоті і виписали на карточці по-англійськи, що це моці Івана Христителя... Пробуємо витлумачити молодим екскурсоводам, які тут, з уваги на золото й самоцвіти, зірко стережуть музейне добро, що помилку, по-

яснюючи різницю між Іваном Христителем та Золотоустим, — але без успіху, бо що раз надруковане, того так легко не змінити.

Найбільший натовп юрмиться в залах з коштовними китайськими порцеляновими виробами та там, де зберігаються коштовні самоцвіти, колекції яких можуть сміливо конкурувати з тими, що їх збирали російські царі та англійські королі. Діаманти, ізмарагди, рубіни, опалі унікальної величини й чистоти виставлені у вітринах; німецькі й американські сноби тут з побожністю стоять, ахкають і фотографують, і нікому не прийде на думку, що султани, збираючи ці самоцвіти для власної насолоди, не зуміли нічого зробити для свого народу, що стільки чужої землі їм завойовував під час довгих століть, а залишився жити в невимовній нужді, як міряти західними масштабами.

ОРІЕНТАЛЬНИЙ ЧАР ЧИ СОЦІЯЛЬНЕ ПИТАННЯ?

Від розкошів султанської палати Топкапи (і другої з 19 віку у Долмабахче) до безмежної прозаїчної нужди істамбульського пролетаріату недалеко. У старому кварталі, що тягнеться зараз під горбком, вузькі вулички, дерев'яні хатки старого турецького стилю з бальконовими викушами на вищих поверхах (вони поширені й на Балканах, де були турки, особливо в південній Югославії й Болгарії) грозять от-от звалитися подорожньому на голову, з вікон, з дощаних стін визирають димовивідні рури, з яких снується дим. Сміття, відпадки й вода висипаються і виливаються на вулицю, безліч котів шукає в них тут поживи (не тільки Рим котяче місто!). Цими вузькими вуличками раз-у-раз проходять продавці бубликів, посипаних сезамом, і викрикують своє: «Сісам-ли!» Люди сидять на порогах і гуторять спокійно. Подібно виглядає і на окраїнах міста, де життя людей проходить таки дослівно на вулиці. Тут можна, ідучи вузьким хідником, заглянути в розжарений бовдур кузні, придивлятися, як пекар всуває хліби до печі, і вдихати теплий запах печива, притаманний пекарні, дивитися, як кравець прикроєє штанни чи повстяр шие ковдри й напихає їх вовною. Це просте народне життя відбувається в супроводі безконецних криків і голосів продавців бубликів, лімонади, печених баранячих голів (з вибалушеними очима й вишкіреними зубами), пиріжків, з яких капає лій. Раз-у-раз чистильники взуття, що носяться з блискучими мосяжними коробками та своїм шриладдям, запропонують вам свою послугу, а вже продавцям сувенірів немає кінця. Бо все місто живе тут з кустарної торгівлі. Продавці одного й того ж товару сконцентровані завжди при одній вулиці; подібно, наче в мініятурі, і на великому критому базарі «Капаличарши». Можна дивуватися, як вони витримують, а чи питатися, чому ще не знайшовся якийсь практик-економіст, щоб цьому безглузду порядку-

ві зробив кінець. Отак стоїть кожний перед крамничкою і пробує перегаласувати сусідів, що продають той самий крам: чи то бляшані вироби на «бляхарській», чи текстильну тандиту на «текстильній», чи харчові продукти на «харчовій», книжки при «книжковій» вулиці. Для туристів привабливий особливо Капаличарши і великий критий базар, де можна набути гарні шкіряні кожухи (що стали на Заході модою у молодих людей), мосяжні збанки й ручні млинки до кави, вишивані домашні кашці чи навіть... — заржавлені цвяхи, що тут також продаються.

Ніде мені ще не доводилося зустрічати стільки нероб, що куняють без праці, головне молодих, здорових людей. І також стільки торгівців, що тиняються дорогами з кошиками, наповненими якимось крамом чи продуктом. Це ж нещасні батьки родин, що, не маючи заробітку, набирають у пекаря кошіль булок і тиняються так довго вулицями, доки не вдасться їх продати. А були ми ще свідками, як поліцаї проганяли таких, що стали в якомусь куточку, де було більше людей: наприклад, близько пристані чи якогось кіна. Перед парадною університетською брамою (університет тут розташований у обведеному муром, замиканому на ніч ареалі з парками й затишними скверами) сидять убогі жінки і продають зерно для безлічі голубів, що кружляють над площею. Одна тримає немовля біля грудей і намагається соромливо прикрити білу грудь, ховає навіть лице з сорому. Але голод не пан, і вона, засоромлена й принижена, жде, що хтось знуджений, кому забажається лопотіння десятків голубиних крил довкола себе, купить за кілька курушів зерна для цих «гюверджинів».

Кому лишилися ті скарби, що їх віками везіри й баші здирали з сусідніх підбитих народів? Чи вчення Маркса, Леніна, Троцького і Мао, що красуються по вітринах і вже продаються тут по сусідніх книгарнях та, мабуть, стають лектурою елегантно вбраних студентів, що тут байдуже ще проходять у свою університетську оазу, вирішать ці пекучі питання? На університетських бо мурах уже можна вчитувати, щоправда, ще старанно замазувані тут і там антиамериканські, антинатовські і антизахідноспільнотні гасла. Охолоджувальним чинником тут ще є червоне сусідство з його територіяльними претенсіями на Карс і Ерзерум.

СЛІДАМИ ОДЧАЙДУШНИХ ПРЕДКІВ

Як символ могутності й сили візантійської та османської імперій височать ще сьогодні башти фортець, що були свідками військової потуги, якій корився південний Схід Європи й Мала Азія. Одна з найімпозантніших і добре збережених фортець, побудована на лад венеційських і генуезьких (м. ін. венеціанці допомогли туркам остаточно розгромити стару Візантію), — це збудована 1451 року, напередодні завоювання Царгороду Мехметом II, «Румелійська» фортеця

Румелі Гіссар, що первісно звалася «Перерізом Босфору». Стоїть вона на європейському березі Босфору, там, де його шийка найвужча (700 метрів) і звідки на півночі вже сіріє обрій Чорного моря. Впродовж п'ятьох місяців будувало день і ніч 9 000 майстрів і робітників три потужні башти-турми до 26 м. висоти) і 13 бастіонів та 6—7-метрової висоти мур. Своє мілітарне завдання вона 1453 р. виконала: затримала генуезькі галери, що пливли від Дунаю з допомогою Царгороду. Тільки тут могли б сидіти наші козацькі сердеги й слухати рев Босфору. Як колись візантійці ланцюгом перед напасниками з моря замикали вхід до бухти Золотого Рогу, так турки перетяли Босфор, щоб унеможливити приступ чужим галерам. На азійському березі стояла така ж раніше побудована фортеця «Анадолігар». Сьогодні занепала. Отже, мабуть, не в Скутарі, як співав батько Тарас у «Гамалії», а в Гісар-Румелі, у тюремній башті фортеці, могли сидіти запрожці й ждати легких козацьких чайок, що були б у стані прослизнути затемна попри ці твердині й напасти на узбережжя, що тут рідко заселене (колись могли бути лише літні «дачі» царгородських вельмож) і тягнеться 10 кілометрів до Царгороду. Чи однак Гамалія і його відчайдухи могли б щось удіяти проти цих товстезних мурів, — бере сумнів, як стояти на них. Мабуть, батька Тараса зле поінформували історики про реалії тодішнього Царгороду. Історія розказує, що Мехмет наказав своїм міністрам перебрати кошти будови цієї фортеці, яка йому дала можливість контролювати води довкола столиці, що незабаром стала його. Надзвичайно добре місце фортеці, що побудована на схилах двох горбів, між якими тече потічок, який використано як запас води для війська, забезпечило їй на віки важливе стратегічне положення, тому на її мурах не видно ніяких ушкоджень. Сьогодні така фортеця це музейний об'єкт, принада для туристів.

Уздовж західньої межі Царгороду тягнеться від полудня на північ, немов змій, старий грубезний теодосіанський мур, що його візантійський цар збудував на захист міста. На його південному набережному загині над Мармарським морем височить фортеця Едікуле («Сім веж»), що служила візантійцям і туркам. Збудовану ще Теодосієм у 4 віці чотирибаштову, первісно тріюмфальну браму звали з уваги на її золочені прикраси «Золотими воротами» (звідси такі імітовані Золоті Ворота появилися і в нашому Києві). Здобувши Царгород, турки добудували дальші три башти, і від того ця замкнена в собі твердиня (тут містився султанський двір аж до розбудови Топкапи-сараю) стала зватися Едікуле «Сім веж». Візантійці зберігали тут харчові припаси, а турки навіть державну скарбницю. Одна з фортечних башт — це славна тюрма, де загинуло багато державних мужів, послів та відважних лицарів.

Тут був замкнений і згодом страчений наш Байда-Вишневецький, що втрутився був у молдавську політику: Молдавія у 16 віці стала доменою впливу Туреччини. На-

родна пісня змалювала Байду як відчайдуха, що зумів встояти перед усіма спокусами, якими тоді могли випробовувати християнського лицаря: задля багатства, слави й гарної жінки відцуратися своєї віри.

Оглядаємо з трепетом у душі келії цієї п'ятиповерхової башти-в'язниці. У грубених мурах премалі ніші, де можна було хіба лежати. В'язень був прикований до муру ланцюгом. Для відпадків — з ніш ідуть вузькі скісні шахти назовні. Звідси живими в'язні не виходили. У середині башта порожня; доступ до всіх цих келійок-ям тільки зсередини, вгору пнуться в мурі вузесенькі сходи, а поміж поверхами ще вузенька залізна галерія, що сполучає комплекси таких ніш. Сьогодні гніздяться тільки мирні голуби у цій колишній геєнні — місці плачу і скрепоту зубів. Колись на мурах були повишкрябувані написи в'язнів-смертників різними мовами (її і звуть «Вежею написів»), однак ми даремно шукали тепер за ними — в надії знайти якийсь козацький підпис. Увесь комплекс цих башт нині реставрується — для майбутніх туристів. У цій фортеці гинули послі ясновельможного короля Польської Речі Посполитої, тут загинув також Василе Лупу, сват Богдана Хмельницького, коли він, втративши Молдавію, пішов у Царгород, а турки його посадили в Едікуле, де він за кілька років і помер. Покидаємо цю башту написів з почуттям, що живемо таки в кращу добу, хоч і вона не вбога на жорстокості. У підміській залізничці допитується нас співпасажи́р турок, довідавшись звідки вертаємося, чи Едікуле гарне. Відповідаємо: «Жахливе». І він погоджується з нашою думкою, може, хіба не з одної лише ввічливості до чужинців з Заходу.

«ПЕРЕД НИМИ В ІСТАМБУЛІ КРИВСЯ ТУРОК В ЕДІКУЛІ»

— співається в нашій патріотичній пісні, що прославляє козацьку й українську славу («Де Дніпро нащ котить хвилі...»). Коли б автор цих рядків мав був нагоду бачити ці мури й башти, то напевно його поетична фантазія пошукала б іншого вислову для козацької відваги. Раз пробуджений скептицизм до реалії з чужих країн, що попали в нашу літературу, шукає дальших прикладів наївності письменників та поетів. Про те, що «Гамалію» ніяк не можна б перекласти на турецьку мову, бо турецькі читачі висміяли б Шевченкові уявлення про розташовану в дачній Скутарі тюрму, де Босфор широкий, мов лиман, ми вже згадували. Не варто також шукати опису Топкапи-сараю по романах, що зображують життя Роксоліани. Ця українська бранка, що її навіть новіша турецька енциклопедія «Nayat» (Життя) з 1968 року називає дочкою українського священика, уславилася в турецькій історії красою і жорстокістю. Це вона намовила Сулеймана скарати на горло свого дуже популярного сина від першої жінки, зводячи на нього наклеп, що він причет-

ний до змови проти султана. Сулейман послухав її нашіптувань, а опісля гірко каявся. Син Роксоляни Селім II, «Русий», як його називає турецька історіографія, був велике ледащо і без міри пив. Виходить, що українське відсвіження султанської крові багато користи Туреччині не принесло. Гарна відбитка портрета Роксоляни, зображеної, мабуть, якимось італійським малярем, послужила за наголовну сторінку музейного провідника по Топкапи-сараю. Мабуть, латинський підпис на портреті *Rossa Solymanni* ухор спричинився до створення баламутного її імені «Роксоляна» — за клясичною назвою алансько-осетинського племені на нашому степу в 8 віці, бо так (не у гнів усім новітнім нашим Роксолянам) ніякий священик у 16 віці своєї дитини не охрестив би. Нагрішив тут, мабуть, найбільше міщанський польський поет-гуманіст С. Ф. Кльоновіц, що своєму латинському описові Червоноруського воеводства (Галичини) дав назву «*Roxolania*», у стилі ідентифікування Польщі з Сарматією, а Татарщини з Скитією чи Гетією. До багатьох описів сусідських країн нашими письменниками можна б ввести безліч поправок. Викликані вони незнанням країни й умов, про яку вони збиралися писати. Так Ю. Опільський, описуючи болгарсько-дунайський краєвид біля Дуростолу в «Іду на вас», пише, як то з одного берега Дунаю до другого було чути «клекіт буззків і журавлів, яким відповідав хор перепілок...» А Оксана Іваненко в повісті «Куди літав журавлик» описує болгарські гори Балкан біля Чорного моря як грізні, високі й лісисті, а тут насправді — чагарниками вкриті невисокі горби.

Так приходимо до меланхолійного висновку: щоб не розчаровуватися, треба б таких фантастичних описів або не читати, або не їздити в їх реальний світ.

ПРИВІТ З РІДНОЇ ЗЕМЛІ

Обідня пора, і ми шукаємо розхваленого рибальського ресторану біля Галатського мосту, де можна б поїсти свіжо смаженої риби, що її тут рибалки продають то з човнів, де її смажать на руштах, то в імпровізованих ресторанах, що не є нічим іншим, як помостом, накритим шатром з столиками і стільцями, до якого причалена велика шаланда, що служить за кухню. І от ми вгледіли в порту велетенський пасажирський корабель, на якому наш син вичитує російський напис «Іван Франко». Це був одеський п'ятиповерховий велетень, на якому майорів прапор СРСР. Привіз туристів з Одеси або належав до типу кораблів, що, як «Тарас Шевченко», винаймлені західними туристичними фірмами возити добре платних туристів по Середземному морю. «Тарас Шевченко», як ми читали в німецькій пресі цього літа, zaangażований німецькою фірмою Некерман рейдувати на лінії «Генуя—Сочи», затримуючися по одному чи два дні по різних портах.

Туристів з «Івана Франка» ми не бачили, але поява цього корабля в Галатській пристані так насторожила нашого кельнера, чорнявого півгрузина-півросіянина, мабуть, сина емігрантів, що він, почувши, що ми розмовляємо по-українськи, спитав, чи ми, бува, не з того корабля. Він явно почав уникати будь-якої розмови з нами. І не змогли тут наші тлумачення, що ми таки «інакші українці».

Свого давнього значення міжнародного культурного центру Царгород не втратив. Не бракує тут слов'ян і нині: з Югославії сюди ще в 1950-их роках переселилися мусулмани з Боснії та Македонії; живуть вони тут скупченням у сусідстві. Ціла родина веде «реставраційку»: дід ще говорить по-сербо-хорватськи, внуки вже ні. Виявилось, що й один молодий готельний рецептор — хлопцем виїхав з Македонського Скоп'я (тому без ненависти македонців не згадує ще й нині). Старенький провідник по Аї Софії, що жахливо каліченою німецькою мовою тлумачив нам за бакшиш коштовності храму, виявився під кінець черкесом з Кавказу, вирослим біля Скоп'я, а на рідну сербо-хорватщину перейшов, як почув, що розмовляємо поміж собою «якоюсь слов'янською мовою».

Як плисти човником уздовж Золотого Рогу, можна побачити на горі горду червону будівлю. Наш турецький провідник на запит, що це, тлумачить, що це «Грецька школа». Ах, це ж дільниця Фенер, а ця «школа» це осідок патріярха. Звідти ці греки «фанаріоти» аж до другої половини 19 віку цілих 5 століть після упадку своєї столиці керували культурно-церковним життям болгар і румунів, здушуючи, наприклад, у болгарській церкві всякі національні намагання. Звідти аж до 17 віку керували вони й нашими церковними справами.

Прощаємося врешті з цим галасливим, але привітним містом, розкиданим по горбках, що їх обступили води, які ми перепливали то в малих шалюпках, то в човнах, щоб оглянути береги, і вирушаємо з наміром сюди повернутися, щоб пошукати на берегах Анатолії решток козацьких переселенців, що наприкінці 18 віку шукали тут кращої долі, ніж над Дніпром. Наш «провідник» вже настільки втягнувся в практичну турецьку мову, що збереже нас від продажу на невільничий базар...

У КРАЇНІ ОЛИВКОВОГО ДЕРЕВА

З Царгороду ми поспішали до Атен, де на початку травня був запланований Балканологічний конгрес. Однотижневе перебування в Атенах, де цілі години доводилося сидіти по викладових залах, давало можливість тільки дуже поверхово ознайомитися з життям і культурою країни. Може, опицуть це краще щасливці, що мали більше часу й можливостей. Але хочеться кинути хоч кілька думок, поділитися враженнями, що тут народилися. Бо хто має відкрити

очі на прояви суспільно-політичного життя, може завжди відкрити щось, що варте бути зафіксованим.

Раз-у-раз наша дорога наближається до синього моря і знову віддаляється за горбки, вкриті зеленими нивами, що на півночі підіймаються в родопський масив, за яким уже Болгарія. Дуже жалкуємо, що жінкам і юнакам неприступний Афон, дороги до якого ми перетинаємо зі сходу на захід, щоб у Тесалоніках-Солуні повернути на південь. Цілі століття цими дорогами, що ведуть з Родопів на Халкидонський півострів, де по гірських узбіччях над синім морем побудовані рєвними ченцями монастирі, ходили до цих осередків християнської побожності й наші православні прочани, що тут шукали спокою для душі і хотіли збагнути Божу премудрість. З-поміж наших земляків особливо три пов'язані з Афоном: святий Антоній, що на лад Афону заснував Київську Печерську Лавру, полеміст і оборонець православія проти унії Іван Вишенський та поет і філософ Паїсій Величковський, що з Афону переніс вчення «добротолубія» в Молдавію, де в монастирі Нямц, недалеко від південної Буковини, мав свою «школу», що згодом поширила його твори й переклади з грецької мови.

Оливкові дерева з сірозеленим листям тут, як і в Дальмації, в особливій пошані. Вони вважалися святими в давнину, за шкоду, заподіяну цьому дереву, карали, за зрубання — навіть смертю. А турки, коли ще панували над цими просторами, карали населення за протигурецькі повстання і тих, що не вирубували в околиці всі оливкові дерева. Це дерево, як відомо, росте дуже довго, і таку кару відчувало тоді кілька генерацій.

У цій країні каменю і вигорілої худой паші дерево рідкісне, і тому можна зрозуміти, чому старі греки в гайках почитали своїх богів, що вони їм увижалися в галуззях дерев, люди і дерева переходили в їх мітології взаємні метаморфози. По дорозі на південь залишаємо праворуч укритий ще снігами масив Олімпу, дорога звивається між пагорбами, на яких цвіте велетенська жовта зіновать-заячина, при дорозі червоніє суцвіття олеандра, а там, де спускаємося знову до моря, запаморочує дух розпареної квітучої акації. Грецією варто подорожувати в травні, коли тут рістня вбирається в свої найпишніші барви: біло-жовто-червоні. Де ґрунт дозволяє сіяти пшеницю (в тесальській долині, на Пелопонесі), там вона низька і рясніє червоними маками. Знак, що тутешні селяни не надто прикладають рук до свого поля. Бо що втішає око міської людини, яка шукає барвистої квітки, в селянській ментальності цінується іншою скалею вартостей. Вказівки по дорогах запрошують повернути вбік і відвідати то «Криницю Діяни», то «Джерело німфи», нагадують подорожньому, що все ближче колиска мітології, яка сторіччями була джерелом надхнення мистців і поетів всіх народів європейського культурного кола. Термопілі, пам'ятник Леонидові й 300 спартанцям — чие серце європейця не задри-

жити схвильовано, минаючи тут ці написи по-грецьки і по-англійськи?

І справді, тут відчувається якийсь особливий настрій, що окрилює фантазію, яка починає уявляти Аттику, залюднену зрівноваженими чудовими людьми, що залишили для прийдешніх поколінь незміренне багатство духу і краси.

ПРОЗАЇЧНА ВСТАВКА

Але нашу подорож у минуле старої Геллади переривають раптом прозаїчні поліційні уніформи, вишикувані обабіч шосе, що веде через незалюднені околиці. Осоружно робиться від цієї неочікуваної опіки. Від міста Ламії аж до Атен доводиться їхати при такій ескорті, все нові авта везуть кудись поліцію, яка що пару сот метрів стереже дорогу. При бензиновій станції нам в'ясняють, що це прем'єр Пападопулос має вертатися автом до Атен, і для нього всі ці охоронні засоби. Що такий страх уряду перед замахами не допомагає скріпити довір'я до режиму, можна зрозуміти. Безліч летючок, прапорців і афіш, що задруковуються препатріотичними гаслами типу: «Хай живе 21 квітня, день урятування Греції», з зображенням вартового вояка на тлі мітичного птаха фенікса, «Греція — греків християн». Вони злітають з неба (їх розкидають літаки) чи висять, немов гірлянди, упоперек доріг — все це насуває чомусь думку, що всі режими, які не почувають себе певними, намагаються закричати цю непевність «патріотичними» гаслами. Церква тут теж запрояжена в машинерію пропаганди, бо бачимо, що там, де церкви, там найбільше прапорів і задрукованого паперу. І тут знову думка лине в минуле історії, коли носії цієї ж грецької церкви проповідували по слов'янських православних країнах, що православна церква не сміє набрати національного характеру, а має зберегти свою вселенськість. Для греків отже застосовуються інші правила, ніж для слов'ян, між ними також українців, що гірко заплатили за цю православну вселенськість упродовж своєї історії спізненим національним розвитком.

Одночасно впадає в очі, як тут, у Греції, процвітає якась примітивна побожність. Уздовж дороги, проти нивок, при кожній місцевості стоять мініатюрні каплички різним святцям з помальованої бляхи, з яких з-за скла дивляться на перехожих святці, вимальовані в стилі римо-католицьких ярмаркових образів. Вони мали б подбати про добрий урожай. Навіть шофери автобусів навішують собі цілий іконостас отаких образочків у передньому куточку. Чи це античний залишок, чи італійсько-венеційське середньовіччя — не можуть нам пояснити навіть по-бедекерівськи педантно поінформовані німці-теологи. І знову нагадується, як наші польові хрести на межах, як нібито наші сліди златинщености, закидали нам оборонці «кришталево-чистого православ'я»; а тут, у країні цього ж православ'я, це нікого не разить.

Атени мило вражають західнього відвідувача своєю елегантністю і немилу снобівським стилем життя в багатому центрі. Готелі з пишними англійськими назвами, що нагадують недавні політичні зв'язки країни, маса англомовних, німецьких та французьких туристів, що тут впродовж року перекочуються через місто, крамниці з дорожочіною старовиною, модами, бари й каварні надають грецькій столиці міжнародної атмосфери. Опіка над туристами вишколених провідників, що говорять різними мовами, виглядає ніби в тій американській анекдоті про три різні кляси похорону (у третій клясі: «доц лле, як з цебра, жодних гостей немає, домовина на простому возі, що їде підтющем, а за возом пішки підбігає сам покійник!»). Хто має гроші, може собі й більше дозволити. Це враження викликають групи, що в супроводі молодих звичайно провідників чвалом пробігають через Акрополь чи Національний музей.

ПОДОРОЖ У БАГАТЕ МИНУЛЕ

Коли в Національному музеї відчиняються двері, за кілька хвилин велетенська зала партеру, де зберігається мікенське золото (посмертні маски, прикраси, монети) наповнюється туристичними групами, що в супроводі водіїв тягнуться від вітрини до вітрини й подивляють колишнє багатство й пізніші скульптури. У залі панує несамовитий гамір; звучать уривки різних мов, і можна дивуватися, як людина може скупчити свої думки при такому галасі. Тоді найкраще втекти на перший поверх музею, де затишно і порожньо, де можна забути світ, вглиблюючися в сцени мисливського, побутового та релігійного життя, що зображені на старогрецьких вазах, які виставлені саме тут, і пересічній публіці не цікаві. Кераміка, впорядкована за культурними епохами і центрами, відрізняється головне барвами.

Хоч англійці в 19 віці вивезли велику частину старогрецьких скульптур та цінностей до Британського музею, все таки тут лишилися незчисленні скарби мистецтва, а останніми десятиріччями вдалося археологам відкрити чи знайти чимало нових і незнаних досі чудових творів, що прикрашають музей. Про архітектурні й мистецькі багатства Греції написано висококваліфікованими фахівцями томи, і хто вибирається в таку подорож, зорієнтується наперед про найцікавіше, що тут оглядати. Однак не можна не згадати враження, що справляють на глядача руїни святинь на Акрополі чи інде. Важкі мармурові колони знімаються в небесну синь так легко і струнко, що часами здається, немов би вони зависли в повітрі. Найсильніше враження тут робить святиня Посейдона у недалекому від Атен Суніоні, на високому горбі, що врізується в темну синь Егейського моря. Тут Егей, як розказує легенда, кинувся в море, коли вгледів, що Тезеїв човен вертається з Криту з чорними вітрилами. Він бо домовився з сином, що як той переможе Мінотавра, то живі-

силь білі вітрила. Однак з радости Тезей забув про це до-мовлення, і батько з розпуки, ніби втратив сина, кинувся в синю глибинь.

По дорозі на Пелопонес минаємо руїни старого Коринту: затримуємося на розкопаному форумі, де жив і проповідував крамарям апостол Павло (зрештою, як і в Атенах). Невелика на нинішні поняття площа! Нагадується прокімновий стих: «По всій землі розійшлося проповідування їх, і до краю вселенської слова їх». І на нашу землю. Що ж, готова на всі жертви фанатична шляхетна віра таки поворушила гори.

Незабутнє враження справляє зацілілий амфітеатр в Епідаврі, де були славні лікувальні будівлі лікаря Асклепія, серед них і яма з вужами, куди лікарі кидали нервово хворих, щоб таким шоком їх вилікувати (вужі не були отруйні!). Розкопи в Арголіді мікенської культури, ще досі такої загадкової, належать до об'єктів, яких не можна, будши в Греції, поминути. Здогади археологів 19 віку, що цей могутній Акрополь був побудований королями з роду Атрідів, з якого походив Агамемнон, виявилися невірними, бо мікенська культура на сотні років старша, ніж рід Агамемнона. Німецький археолог-аматор Еміль Шліман, шукаючи в Арголіді могилу Агамемнона, зробив ряд відкриттів, що скерували розкопи на інші, правильні рейки. Могила, що її звуть Агамемноновою, мабуть, належала його предкам, але в ній немає Агамемнонових тлінних останків. Історія відкриття могили прецікава, і про неї вже є обширна література. Ця могила, вкопана в гору і вимурована всередині у формі височенного стіжка, лежала тисячоліттями засипана землею. Легенда твердить, що всіх тих, хто хоронив мерця в золотих уборах з усіма його скарбами і вхід засипав землею, згодом отруїли. Конус гробівця був на горі прикритий великим каменем. Грецькі пастиухи випадково його відкрили на початку минулого століття, і це привернуло увагу археолога Шлімана.

ДУХ ВЕЛИКОГО ПОЕТА

Стоїмо в темряві під почорнілим камінням, прислухаючися до тиші пробівця, і раптом голос мого чоловіка починає проказувати уривки з поеми Юліюша Словацького «Гробниця Агамемнона». Цей бо син Волині, великий поет-романтик, відвідав по дорозі з Парижу до Палестини в 1836 році Грецію і під враженням від цієї величавої гробниці написав поему. Максим Рильський її переклав на українську мову. Настрій, що охопив поета в цьому місці вічного спокою, навіює гіркі думки про тоді поневолену батьківщину поета, до якої він звертається з важкими закидами. Його думка шукає даремно польських лицарів, яких можна б порівняти з підтернопільськими грецькими, йому болить і пече сором за Польщу.

Поема Словацького, що починається мелодійними строфами, які немов наслідують звуки арфи («Бринить далеко

арфа золота, що звук її став вічною луною») і несміливо викликають духів Атріди, звучить під кінець силою і патосом громадської лірики, як це знає її український читач з «По-сланія» Шевченка:

О Польще! Доки в грудях кам'яних
 Ти будеш душу ангельську в'язнити,
 Твій меч для діл не здійметься святих,
 І кат тебе терзатиме неситий,
 І будеш ти лежати, як в огні
 З відкритими очима — у труні!

Тебе, о Польще, надаять блискітки,
 Ти павичем була серед народів,
 Папугою! Тепер у наймички
 Пішла чужинцям, всім на сміх і подив...
 Та що слова! Ти й не почувеш їх!
 Всі винні, всі, — я винен більш за всіх...

Кінчаємо нашу подорож і бажаємо нашим сучасним поетам, щоб їм відкритий був далекий світ і його скарбниці культури, щоб вони, німіючи в подиві чи відчуваючи дух, який витає над подібними місцями, як оце в Арголіді, зуміли, як Словацький, знайти ту струну, що пов'яже для них події й постаті і з чужої і з рідної історії та культури.

Будівник імперії

Robert F. Byrnes, POBEDONOSTSEV. His Life and Thought. Bloomington. Indiana University Press, 1968, 495 pp.

Роберт Ф. Бірнс, ПОБЕДОНОСЦЕВ. Його життя і думки. Блумінгтон, видавництво Університету штату Індіани, 1968, 495 стор.

Одним з видатніших політичних діячів Російської імперії другої половини 19 століття був Костянтин Петрович Победоносцев (1827—1907). Шістдесят років свого життя він провів на службі російських царів. На різних постах Победоносцев не тільки контролював інтелектуальне життя імперії, але й у численних листах розвивав свого роду консервативну ідеологію. Його свідомо політика русифікації не обмежувалася територією Російської імперії, а виходила далеко поза її кордони: він, наприклад, активно впливав на українців, що жили під Австрією, і навіть на тих, що поселилися в Америці. Багато плянів Победоносцева не здійснилися за його життя, але він поклав фундаменти, на яких завершили імперію його наслідники.

Победоносцев почав свою кар'єру як молодий надійний учений. У свій час він був учелем майбутніх царів Олександра III і Миколи II. Але в історії він найкраще відомий як політичний діяч на найвищих щаблях імперської бюрократії. Победоносцев був оберпрокурором Священного синоду — 25 років, членом ради міністрів — 25 років, членом державної ради — 35 років і майже 40 років членом сенату. Таким чином його кар'єра проливає багато світла на адміністративні слабості й

невдачі старого російського режиму.

На Бірнсів життєпис Победоносцева довелося чекати не аби який час — приблизно 20 років. Так довго Роберт Бірнс працював над книжкою, що врешті вийшла 1968 року. Це — солідна, ґрунтовна і цікаво написана дослідна робота. Можна припускати, що вона заслужила б на визнання й самого Победоносцева, як науковця. Але й причини затримок, що спричинилися до такого довгого писання цієї праці, самі собою цікаві. Вони віддзеркалюють специфіку сучасного світу та підкреслюють програу Победоносцева і як державного мужа, і як політичного філософа. Роберт Бірнс пише: «Різні причини — значно змінена роль університету в національних та міжнародних справах, революційні процеси в самому університеті щодо духу предметів навчання... обов'язки сучасного науковця, зацікавленого Росією та Східною Європою, — примусили мене відкладати цю працю та братися до справ, що здавалися важливішими».

Працюючи над життєписом Победоносцева, Роберт Бірнс одночасно читав лекції в університеті і керував обміном науковців та студентів між Сполученими Штатами й Радянським Союзом. «Ця остання праця (культобмін), — пише Бірнс,

— дала мені вгляд в адміністративні проблеми та процеси в Росії... якого я не міг би здобути в інший спосіб».

Мабуть, найбільш ревеляційним вислідом праці Бірнса є твердження про обмеженість впливів та влади Победоносцева. Не зважаючи на те, що Победоносцев, як прокурор Священного синоду, вчитель царів, сенатор і т. д., відіграв визначну роль в адміністрації Росії і в визначенні її політичного устрою, його, пише Бірнс, тяжко назвати «рушійною силою за престолом».

«Його вплив часто перебільшували його сучасники та пізніші дослідники, особливо ті, що ставилися до нього критично... Це спричинене кількома факторами: вирішальною роллю, яку він відіграв на самих початках володарювання Олександра III, характером царського уряду, схильність якого до таємного діяння посилювала теорії різних діявольських сил в адміністрації державою, прикритим характером та особистістю Победоносцева, його нехтуванням громадською думкою, виявами глибокого незадоволення... що потрясли російське суспільство за його часів. Победоносцев міг би мати більший вплив... але... він не був жадібний влади і не мав амбіції повною використати авторитет, що він його посідав... Він волів читати книжки, ніж мати справу з живими людьми, він краще орієнтувався в політиці, яку поборював, ніж у тій, що її сам пропагував... Після 1880 року він зуживав свою енергію здебільшого на те, щоб тільки втримати „статус кво“». (стор. 238-239). Победоносцев сам був свідомий того і сам себе характеризував «останнім могикаником». А чим більше старівся, тим більше слабшали його засоби оборони перед проявами модернізму.

Таким чином маємо справу з старомодним, відносно порядним (єдиний з цього погляду гріх Победоносцева, на думку Бірнса, це те, що він раз вдався до плятіяту), аскетичним (мав тільки одного слугу), освіченим, впертим і песимістичним діячем, який твердо вірив у моральну потребу збереження автократії, Церкви, та «старих, твердих засад життя». На жаль, Роберт Бірнс не включив у свою працю аналіз консерватизму в Росії, а це до деякої міри обмежує вичерпність змісту книжки.

Бірнс твердить, що впливи Победоносцева припинилися вже після 1889 року. За винятком кількох зривів енергії в 1905 році, Победоносцев «насправді склав зброю 1896 року» (стор. 362). На протязі останніх десяти років свого життя він віддавався тільки справам Церкви, школи та цензури.

Цікаве в діяльності Победоносцева те, що він підтримував тодішнього міністра економіки Вітте в його спробах індустріалізувати Росію та вважав, що зміна системи землеволодіння потрібна. Але ці погляди не мали майже ніяких практичних впливів, як і не мала впливу опозиція Победоносцева до експансії на Далекому Сході. Поза тим ближча співпраця Победоносцева з Вітте не була можлива, хоч і Вітте високо цінував Победоносцева, особливо за те, що Победоносцев всіма силами обороняв засаду поєднання церковної влади з державною.

Іншою причиною слабости влади Победоносцева була його неспроможність зрозуміти релятивну вагу і значення речей і подій. Взяти б хоч такий приклад: Победоносцев розбудував видавництво Синоду. При своїх адміністративних здібностях та контактах він перетворив це видавництво на модерне, рентабельне підприємство, яке допомагало йому пропагувати йо-

го власні погляди. Але в час революції 1905 року, коли цілий державний устрій, а з ним і кар'єра Победоносцева були загрожені, він сконцентрував свою увагу не на широких справах усєї імперії, а на поглядах робітників у синодальному видавництві. Для оберпрокурора, чи, як Бірнс перекладає цей термін, «генерального директора Синоду», видавництво стало серйозним «гоббі».

Взагалі Костянтин Победоносцев почував себе щасливим тоді, коли сидів за книжкою або коли слухав церковні дзвони своєї улюбленої, рідної Москви. Хоч він і жив довший час у Петербурзі, але не любив столиці. У Петербурзі він мав дуже мало знайомих, а, навпаки, вважав, що він оточений зрадниками або дурнями. Навіть слов'янофільські погляди Победоносцева були обмежені. Він мав низьку думку про слов'ян, мовляв, вони ліниві, інертні та вимагають сильної руки. Росіянам він закидав любов до грошей, до влади та алкоголю, а разом почуття слабости та схильність до неправди. «Поza царськими палатами, — казав він, — лежить Росія, льодова пустеля, житло Поганих Людей» (стор. 292).

Бог у понятті Победоносцева був суворий, а люди нікчемні. І тільки держава, Церква та родина могли б урятувати Росію. Победоносцев вважав державу до деякої міри такою ж інституцією, як родина, яка має за мету приборкувати лихі інстинкти в людей та виробляти здорове суспільство. Цар, на думку Победоносцева, мав бути владним батьком. Та, на жаль, Победоносцев не мав щастя з царями. Він добре бачив слабі характери тих, яким йому доводилося служити, а це ще більше посилювало його зневіру в людях. Старіючися та хворіючи,

він ставав дедалі більшим песимістом.

Победоносцев добре знав Європу та європейську літературу, але вважав що одне і друге загрозливе для Росії. Завдяки йому цензура розрослася до тієї міри, що сам Победоносцев мусів кількакратно просити цензора, щоб той переслав йому книжки, що їх Победоносцев замовив собі з-за кордону.

Костянтин Победоносцев був добрим науковцем, але він боявся університету та студентів і намагався обмежувати вступ до університетів студентам з нижчих клас. Це ж він та міністер освіти Делянов, не зважаючи на протест царя Олександра, проголосили в 1887 році горезвісний циркуляр, який звільняв середні школи від обов'язку приймати «дітей візників, домашніх слуг, кухарів, прачок, дрібних крамарів...» (бо освіта того роду людей) допровадить їх до незадоволення існуючим станом речей» (стор. 247).

Трагедією Победоносцева було і те, що його дружина, багато молодша за нього, не могла мати дітей. Тому обоє вони всеціло посвяtilи себе суспільній праці (дружина була керівником дівочих шкіл). Подружжя Победоносцевих майже ніколи не влаштувало прийняти у своєму домі, але і цей скромний спосіб життя не врятував їх від фінансових труднощів. Після смерті Костянтина Победоносцева його дружина залишилася без маєтку.

У ролі захисника імперії Победоносцев намагався протидіяти антиросійським впливам на західних окраїнах, поширюючи там православ'є. Українському читачеві книжки Бірнса буде цікаво познайомитися з джерельними даними про спроби Победоносцева навертати на православ'є уніятів у Західній Україні, а також в Америці

(особливо в Пiтсбургу та в Чикаго).

Победоносцев, пише Бірнс, вважав Галичину і Закарпаття православними та російськими територіями і пробував впливати на їхній розвиток. Бірнс подає суми грошей, що їх Победоносцев асигнував для москвофілів у Галичині через священика Івана Наумовича і для Закарпаття через Адольфа Добрянського (стор. 223).

Він протестував перед австрійським урядом проти утисків супроти українців, що жили під Австрією, хоч ці утиски, як пише Роберт Бірнс, були значно легші, ніж урядова політика, яку Победоносцев проводив у самій Російській імперії. Німецький посол пробував переконати Победоносцева, щоб той припинив російську пропаганду і фінансову допомогу на території Австрії, мовляв, три великі консервативні держави в Європі (Австрія, Німеччина і Росія) повинні об'єднати свої сили проти загрози революції, а не інтригувати проти себе. Але ці аргументи не переконували Победоносцева, і він продовжував свою політику втручання. Щойно коли померли Наумович та Добрянський і Победоносцев побачив, які мізерні успіхи мала його політика, він облишив її на початку 1890-их років. Те, що не вдалося довершити Победоносцеву, зробили його наслідники. Роберт Бірнс пише:

«Після його смерті, особливо напередодні першої світової війни, відновлено панславистичні і

панправославні рухи, що їх пропагував Победоносцев, 1913 року в Петербурзі створено Галицьке добродійне товариство, яке застосовувало його тактику. Після другої світової війни Карпатська Україна і майже вся Галичина були прилучені до Радянського Союзу, який відразу інкорпорував Уніятську Церкву до Російської православної церкви і впровадив на цих територіях інституції і вартості, що є характерними для радянського життя.

«Мета і діяльність Победоносцева супроти Галичини і Карпатської України віддзеркалювали російські амбіції, що їх зумів довершити радянський режим після другої світової війни» (стор. 224).

Праця Роберта Бірнса про Победоносцева, писана рівним стилем, стримана й речеза, дає повний образ цього хударлявого, прикрого, кислого, а до того вбогого державного мужа. Особливо цікавим є розділ про ставлення Победоносцева до ідей слов'янофілів та панславистів. Менш задовільним є розділ, в якому Бірнс обговорює ставлення Победоносцева до Достоевського. У цій назатал солідній праці є й деякі неточності. Наприклад, Бірнс датує Слов'янський конгрес у Празі 1846 роком (замість 1848) і називає його панславистичним. Часами також вражає повторення деяких фактів та ідей, хоч деякі повторення в праці того обсягу є неминучі, а то й конечні.

Марта Богачевська

3 туристської перспективи очима автохтона

Ірена Книш, ВІС-НА-ВІС ІЗ УКРАЇНОЮ — горстка радянських вражень. Вінніпег, 1970, накладом авторки, технічний редактор Іван Байрак, 128 стор.

Про цю книжку, яку І. Книш закінчила писати у вересні 1969 року, треба сказати, що окреслення «враження» належить розуміти в поширеному сенсі, бо йдеться тут не тільки про актуальні спостереження і поточні явища. Тут репортаж постійно переплітається паралелями і порівняннями з минулим, історичними ремінісценціями, особистими спогадами, рефлексіями ширшого національно-культурного, а також суспільно-політичного значення, коментаторською діалектикою щодо різних елементів сприйнятої і пережитої дійсності. Видимим знаком цього є численні ілюстрації (99), в яких чергуються і сучасні знятки частин міст, будинків, краєвидів, і давні фотографії та історичні пам'ятки, і художні картини, і портрети деяких мистців та письменників, роздуми і зауваження авторки ілюструються подекуди поетичним словом з давнішої і нової творчості: Шевченка, Лесі Українки, Франка, Ростислава Братуня, Любови Забашти, Бориса Олійника. До речі, обізнаність авторки з сучасною українською радянською літературою полегшує і посилює речеву і людську безпосередність у зустрічі цієї «туристки» з рідною землею. Подорожування, думки й переживання та кінцеві висновки І. Книш охоплені такими шістьма розділами: Київ, Львів, Ялта, Бахчисарай, Москва, «Чого боятись нам?!»

Хвилювання від перших привітальних звуків рідної мови в «Аерофлоті» над Віднем і від самого наближення до соняшного надвечір'я над розкішно розлитим Дніпром, та скоро потім заклик «внимание» і взагалі тільки російська мова від приземлення на бориспільському летовищі, при всіх процедурах з «Інтуристом», при улаштуванні й перебуванні українських туристів у столиці Української Радянської Соціалістичної Республіки — це тільки початкова серія суперечливих вражень, які крок за кроком вперто супроводять гостей по всіх шляхах їх короткотривалих відвідин. Й Ірена Книш дуже дбайливо віднотовує спостережені противенства при наявно доброзичливому бажанні «доглянути й позитиви». І вона без упередження говорить про досягнення і розглядає явища під кутом виправдуючого узагальнення, що «годі за п'ятдесят років відробити те, що руйновано століттями».

Зрозуміло, що, дивлячися на зовнішні показники національно-духового обличчя країни, авторка присвячує багато уваги спостереженням і зауваженням щодо мови. Це накидається саме собою у такій курйозній дійсності, коли разом з приземленням на українську землю офіційно вмовкає українська мова; коли «можна позавидувати тому, хто, пірнувши в людський

струм широких і гамірних хідників Києва, — уловить українське слово»; коли «туристи, що знають тільки українську мову, — безпомічні в столиці України». Це саме треба віднести і до вражень з Криму, де також панівною є російська мова. Тут також шофер у Ялті, — який знає, що його рід це кримські «хахли з діда-прадіда», — «відвик» від української мови, як у київських інституціях, крамницях, ресторанах, по вулицях — усюди російська мова, бо «так уже звикли». Та й у Львові по установах наявно стоять такі ж мовні проблеми, і хтось з львівських культурних діячів докоряв туристам, що «фетишизують мову». Але за загальним спостереженням авторки з її рідного міста, само українське населення шанує свою мову, і на цьому тлі гостро відбиває демонстративна мовна «відмінність» зайшлих людей.

Болючи мовною податливістю земляків, І. Книш тим більше послідовно відновоює «нормальні» явища мовної дискримінації з боку офіційних установ, урядовців і російського шовіністичного оточення. «На звук української мови зглядаються, не відповідають, а то й лають»... «Не знаєте російської мови? Повертайтеся у Канаду, навчіться її, а тоді приїжджайте!» Насмішки, зауваження українським автохтонам, що це «циганська» мова, поучення, як «нужно» говорити і т. д. — це щоденне явище. У «бічній алеї» республіканського курорту Ялти вмовкає пісня «Реветя стогне», коли хтось наближається до співочого гурту.

У стриманій і, звичайно, посередній формі авторка докоряє землякам за приспану національну гідність і порівнює «інтернаціональну» поставу росіян та наявну, принагідно в

Москві спостережену, бундючність поляків, які «не хилляться і їх не топчуть». Подекуди її зауваження можуть робити враження менторських поучень, хоч у цілому радше переважає тон дружнього діалогу з земляками, до яких, зрештою, ледве чи дійде ця горстка її радянських вражень і деяких доповнюючих інформацій. А втім, її роздуми та порівняльні оцінки фрагментарні і не вичерпують порушених проблем ще й тому, що позиція росіян, навіть з антикомуністичною чи антирежимною настановою не покривається з становищем національного поневолення і щоденної національної дискримінації українців.

Авторка дає також багато прикладів дискримінації і послідовного нівелювання історичного капіталу української нації. Це стосується легковаження, затирання, викривлювання і фальшування українських джерел, історичних пам'яток та підтягання всього у «самозрозумілий» всеросійський комплекс.

Усе це, разом з недостатністю українських видавничих фондів, бідністю преси, убогістю деяких приміщень, штампами культурних улаштувань — підтверджує враження про другорядність, провінційність, брак розмаху, невикористовування можливостей, відкладування у «краще майбутнє». І само собою напрошується питання відповідальності за те, що затираються українські сліди там, де вони повинні зберегтися. Отож авторка не лише віддає настроєво-естетичні враження з Криму, але звертає пильну увагу на те, чого там нема. У Вахчесараї майже нема натяків на запорожців, які відіграли таку помітну роллю в боротьбі «з турецькими і татарськими людоловами», хоч є цілі галерії царських генералів; водії знають

деталі відпочинкових приміщень Катерини II, але не знають про Марусю Богуславку; українські вишивки, розміщені в гаремах ханської палати вишивали «схоплені в ясир російські жінки»; поруч монументів і інших звеличвань Горького і Чехова у Криму Руданський, Леся Українка, Коцюбинський — не відомі, і треба немалої наполегливості, щоб таки якось добитися до їхніх слідів. Натомість помітний резервуар різних історичних пам'яток, у тому числі й українських, знаходять туристи в Москві, куди — за поясненнями водіїв — ці скарби «добровільно дарували московським князям і царям різні держави і народи». Отож і висновок спостерігача: «У Москві можна побачити більше старовинних пам'яток історії й культури українського народу, ніж у Києві».

Зрозуміло, що в такому калейдоскопі явищ виникає питання, хто є господарем усього життя на українській землі. Для виправдання становища (чи також себе?) український представник правлячих кіл у Львові каже: «Адже ми не є господарями у себе». І до цього І. Книш дає показники з щоденного побуту, якими засвідчується розпаношення зайшлого елемента над місцевим населенням. Вона відзначає, що цей напливовий прошарок поводить як завоювальник і «перетворюється на панівну клясу». Так це й сприймається населенням, зокрема людьми з народних мас. Замітальниця львівського тротуару каже: «Колись були „пани“, а тепер настали бюрократи. Але ми не далися полякам — не дамося й москалям». А от підльвівська колгоспниця, що в туристському готелі очікує відвідувачів з-за кордону, у запалі суперечки так відповідає на запитання портьєрки «как фамі-

лія?», і так висловлює свій гнів за злегковаження: така «твоя фамілія!» «Я сама найду дорогу до начальства, ... вона мені „нет“!» ... Холера би вас позабирала! Наїхало буржуїв, жеруть наш хліб, ми на них робимо, а вони задувно гроші будуть брати!»

Такі й подібні голоси авторка оцінює як справжню поставу господарів, при чому вона акцентує і соціальне питання, що, на її думку, зокрема свіжо і сильно звучить ще на Західній Україні. А втім, вона на підставі поточних спостережень стверджує, що не тільки національного і політичного, але також і соціального питання не вдалося розв'язати в Радянському Союзі, та й з самого зовнішнього вигляду ясно, що не досягнуто «безклясовости нового суспільства».

Розділ про Львів вийшов у І. Книш помітно більший, з численними топографічними й іншими деталями та порівняннями, і взагалі специфічно забарвлений особистим почуттям щодо міста, в якому серед спогадів «з кожного вугла» вона ходила власними слідами. Та й немов не помітила, як у розділі про Львів списала пматок свого молодого життя. «Є щось урочисте у пізню ніч наодинці з рідним містом, якого ви десятки років не бачили, в якому вже вас ніхто не дожидає». Цей інтимний настрої часто пробивається у львівських переживаннях авторки, але він не приглушує її запопадливого шукання всього, що може простелювати бадьору перспективу в майбутнє. І у Львові їй «щораз то більше розкривається його українськість». Вона нотує дослідні роботи молодих науковців, видавничі пляни, культурно-творчі задуми, які мають збагатити сучасний Львів.

І на кінець авторка шукає балансу усіх протиріч загальноукраїнської дійсності». Вона говорить про «атавістичний страх, що пробивається всюди». І з другого боку, наводить приклади, які вказують на те, що українська людина бореться з цим лихом (вірш Б. Олійника). Та й наступ на Дзюбу це — в її розумінні — «атака на український комунізм, який переміг страх і не хоче самогубства українського народу». Отож, підсумовуючи свої враження, вона вірить у майбутні успіхи й удачі. Вона запам'ятала тих, що «не бояться». Це зустрічні моло-

ді люди з різних областей; це київський студент з тих, які говорять українською мовою і є переконані, що також їхні діти «будуть нею говорити»; це міліціонер у Москві, що говорить по-українськи; це відважна колгоспниця з Львівщини, що зображає собою незнищенну, первинну силу народу. Мабуть, у такому сенсі авторка книжки «Віч-на-віч із Україною» скористувалася для обкладинки динамічно-монументальною деворорізьбою Вячеслава Клокова «Ланкова».

Дарія Ребет

„За що тебе розп'ято? За що тебе убито?“

ПРО ГРИГОРІЯ КОСИНКУ. Спогади. Упорядник Тамара Мороз-Стрілець. Вид-во «Радянський письменник», Київ, 1969.

В одному з своїх публіцистичних творів, а Григорій Косинка написав їх чимало, є такий уступ:

«Твори письменника, його життя, його слова й найдрібніші речі дають уявлення про людину — й вона постає перед очима як жива».

Здається, що й не снилося Косинці про те, що понад чверть сторіччя по його смерті появиться книга не лише про його твори, але й про «його життя, його слова й найдрібніші речі», зв'язані з його коротким, у великій мірі трагічним перебуванням на цій землі. Його думки можна доповнити величезним есеєм, ми скажемо небагато, ствердивши одну, ніде правди діти, банальну істину. Для вивчення і повного розуміння творчості письменника важливі не тільки його твори, але й він сам, він — жива людина, що ходила по землі но-

гами дитяти і юнака, її батьки, її приятелі, її середовище, особливості її вдачі тощо, вивчення самого джерела, з якого ні для кого несподівано випливало мистецтво. Саме тому твори Гомера, козацькі думи, як і взагалі твори народної творчості важко, а то й неможливо конкретизувати: вони, як жайворонки влітку, зависають у небесній синяві. Для приземлення мистецьких творів вивчення тільки їх самих рішуче не вистачає, головним чином тому, що кожний справжній талант — неповторний, як і неповторне середовище, в якому він з'явився, іншими словами, тут важлива не тільки метафізика, але й фізика. Він бо, талант, — чудо, створене Богом, який знову вирішив зійти на землю.

Книжка про Григорія Косинку, що недавно тому дійшла до нас на еміграцію, складається з 26 спогадів і нарисів про пи-

сьменника, довгих і коротших, загальних і конкретизованих, написаних з гідністю і «казьонних», не хотілося б ужити слова — «холуйських». Є між ними прецікавий спогад-нарис Максима Рильського, що, без сумніву, спричинився до реабілітації невинно вбитого письменника, є спогади видатного графіка Василя Касіяна, чи не найбільш «холуйські» — саме таке російське слово тут і надається, є теж «казьонні» спогади таких літераторів, як О. Полторацький, Ю. Смолич, М. Григор'єв, М. Файбишенко і, як це не дивно, Марії Галич. Проте у збірці є і гарні спогади, писані з любов'ю до видатного товариша по перу, такі, як Б. Антоненко-Давидовича, В. Минка, Т. Масенка, А. Сривцева, В. Півторадні. Є, врешті, спогади людей, що стояли близько до Косинки, його матері і його дружини, яка водночас була упорядником збірника і автором найбільших, понад одну чверть його розміру, і одних з найкращих спогадів, що містять цінні біографічні дані.

Всі мемуаристи в один голос підкреслюють стихійний, своїм характером воістину Шевченківський талант Г. Косинки, що, без шліфу і вкладу, вигнався із самих надер народних. Є. Кирилук, наприклад, стверджує, що «з нього виріс би великий письменник, коли б не передчасний трагічний кінець». Покійний В. Сосюра каже по-своєму: «Я так любив Григорія, золоте й співуче життя якого так рано обірвалося». А втім і самі заголовки окремих спогадів розкривають оцінку Косинчиної творчості їхніми авторами: Сосюра назвав свій односторінковий нарис «Серце нашого цвіту», М. Стельмах свій спогад — «Слово свіже і вражаюче», Б. Антоненко-Давидович — «Майстер карбованого слова», А. Шиян — «Промениста зірка», В.

Минко — «Красивий душею», Є. Кирилук — «Світлий образ», Т. Масенко — «Пломенистий Грицько» і т. д.

Очевидно, головна увага мемуаристів звернена на особу письменника, менше на його творчість. Майже всі вони стверджують його жагучу любов до життя, його міцне здоров'я, його невгамовну вітальність. Так, А. Сривцев називає свою статтю про письменника «Життєлюб», він і дає прегарний опис його особи:

«Я пильно розглядав Косинку, а він сидів на кормі, молодий, міцний. Від мокрого весла потемніли і збрижались на колінах штани. Роздуваючи тонкі ніздрі, він жадібно вбирив у себе річкову свіжість. Піднялися на зламі короткі брови, очі дивились кудись у далечінь, гостро, пронизливо, а яскраві, ніби ледь припухлі вуста з красиво піднятими куточками, здавалося, жили окремо від очей і посміхалися тихо, умиротворено».

Косинка, як і кожна велика творча індивідуальність, мінився в очах кожному мить. Тому й образ його в описі Т. Масенка дещо інший, хоч і не протиставний описові Сривцева:

«Косинка сильний, молодий. Середнього зросту, присадкуватий і міцний у плечах селяк, з трохи опуклими вилицями, крупними рисами обличчя, наче й не вродливий, повний молодечого неспокою. Мов кострубаний виклик всякій поміркованості і похмурості. Коли ж він стає особливо жвавий і радісний, то його лице світиться несподіваною красою. Нездоланна енергія б'є струмком веселости...»

А інші мемуаристи розповідають про феноменальну пам'ять Косинки, про його талант рецитатора і своїх, і чужих мистецьких творів, про його любов до видатних представників укра-

їнської літератури, таких, як Шевченко, Васильченко, Коцюбинський, Черемшина, Стефанік. Теж у деяких спогадах, очевидно, не «холуйських», підкреслено безмежну любов Косинки до України, його великий патріотизм, за який його били за життя і нарешті вбили. Ось фрагмент із спогадів Тереня Масенка:

«Тоді Косинці приходили різні химери чи фантазії. Він казав: чому кораблі на Чорному морі не звуться рідними йменнями? От хоч би по іменах славетних героїв Тараса Шевченка... Ти подумай, Тереню, як би то чудово звучало: крейсер „Гамалія“, дредноут „Гонта“ або „Підкова“! Або міноносець „Самійло Кішка“».

Окреме місце в нашій рецензії ми примушені, на жаль, присвятити ославленому Олексієві Полторацькому, його «людяно» написаним спогадам п. н. «Біля столу працівника ВУФКУ». Він, між іншим, зве Косинку «знаменитим письменником», а наприкінці заявляє, що «твори Григорія Косинки залишаться в золотому фондї української радянської літератури». Він, єдиний з мемуаристів, таки досить широко торкається скаженої гавкітні довкола особи і творчості письменника на переломі 20-их і 30-их років, що, без сумніву, спричинилися до його страшної смерти в льохах ІПУ. Пише він:

«Навколо творчості Григорія Михайловича точилися дуже гострі дискусії. Була тоді в Києві група літературних критиків, яка вважала основною своєю доблестю шукання крамоли. Найвищим досягненням, з їхнього погляду, було когось викрити і затаврувати. Звідки бралася така озлобленість і прагнення обов'язково таврувати, наліплювати ярлики, „проробляти“ і т. п. — важко сказати, але це було фактом. Скільком пись-

менникам доводилося в наслідок виступів цієї голобельної групи переживати дуже важкі дні й місяці, обурюватися проти явних пересмикувань, незаслужених образ, витрачати енергію на самореабілітацію від усіх цих перехльостувань, замість того, щоб творити, зростати ідейно і мистецьки. Григорій Михайлович був одним із тих літераторів, на яких ця група нападала особливо гостро.

«Я не хочу цим сказати, що в літературі двадцятих років все було благополучно з ідейного погляду. Звичайно, потрібна була, насамперед, наполеглива ідейно-виховна робота, до якої закликала Комуністична партія. На жаль, про це забували деякі критики, які підміняли виховну роботу тим, що дістало незабутню назву „голобельщини“. Голоблі довелося покуштувати й Григорію Михайловичу. Всяка спроба знайти в його новелях щось позитивне приймалася в „багнети“».

«Пригадую, що я вмістив десь рецензію на книжку новель Г. Косинки. І зразу ж з'явилася розгромна стаття — і проти автора книжки, і проти мене, чия рецензія, пригадую, була названа „дрібнобуржуазною фальсифікацією марксизму“. Не пам'ятаю вже, чим саме я тоді „фальсифікував марксизм“, та наводжу цю кваліфікацію для характеристики того, як українські голобельники трактували творчість самого Косинки».

Гай, гай, коротка бо пам'ять в Олексія Івановича, і її треба де-що відсвіжити. Що це ніхто інший, тільки він сам бив голоблею незабутнього Григорія Михайловича, свідчить хоч би фрагмент з моєї роботи про покійного, що була вміщена в лютьневому і березневому числах «Сучасности» за цей рік:

«В журналі марксистських критиків і літературознавців, „Критика“ (ч. 4, 1931), появилася

„знаменита” рецензія на цю новелу „Змовини” — Ю. К.) п. з. „Куркульська Езопова мова”, підписана О. Полторацьким. Вибираємо з неї кілька „квіток”, що досить яскраво характеризують ідею твору: „Звичайно, не випадково обрав Гр. Косинка для імпресіоністичної характеристики куркуля саме мотив вітру. Цей образ, що має велику традицію, завжди використовувано як символ благородної стихії, що з нею зв’язані великі пертурбації (вітер — дух неспокою). Беручи момент, коли селянство стає на соціалістичний шлях розвитку, Г. Косинка ілюструє куркуля саме вітром, що зароджується в степу, у природі, і доходить точно до куркульського хутора, завмираючи разом із смертю куркуля”. Закінчення рецензії таке: В „Змовинах” Г. Косинка використовує всі засоби для тої самої прихованої мети — для куркульської пропаганди. Починаючи з обурливо-брехливого показу розташовання дієвих класових сил, продовжуючи спочутливою характеристикою куркуля й змалюванням незаможника як божевільного душогуба, закінчуючи всією образною системою, — усе оповідання „Змовини” є „мандат” куркульського агента в радянській літературі. Розбитий в лобовій атаці, він навчився приховувати свої куркульські ідейки під езоповою мовою».

Холодним вітром віє від цієї книги, смертні тіні чорними павуками повзають по її сторінках. Це не книга спогадів, це книга некрологів. Ось мати Косинки в малесенькому нарисі

«Сину мій...», цілком схожому на новелу Марка Вовчка «Два сини», ніби голосить над труною сина, ніби ридає ніколи не всохлими сльозами.

А ось декілька цитат, таких же голосінь:

«А взимку, коли я повернувся до Києва, Гриця Косинки вже не було на світі. Так, був у мене друг... Це молодий літами, дуже талановитий і дуже красивий тілом і душею» — пише В. Минко.

«Коли життя, — болісно скрикує А. Сривцев, — поставило свою останню крапку, йому було всього тридцять п’ять років, всього тридцять п’ять...»

«Уже зросли діти, до яких з такою любов’ю ставився Григорій Михайлович, але його нема поміж них. Сяють ті самі зорі над Києвом, але він їх не бачить...» (О. Новицький).

Багато мемуаристів, особливо тих, що мають почуття власної людської гідності, підкреслюють, з одного боку, його любов до свого народу, з другого — його любов до правди. Стверджує вгорі цитований О. Новицький: «Він був струною, яка ніколи не звучала фальшиво, він був правдолюбцем і вірним сином свого народу». І саме ці прикмети Косинки, без сумніву, стали причиною того, що ІПУ вирішило його вбити. Про ці ризики його вдачі ясно пише його вірна дружина, його «Тамарча»: «Любив правдивість, цінував людей, які мають власну думку і гідність». А кілька рядків далі вона пише ще й таке: «Ненавдив підлабузництво, безпринципність».

Ю. Клиновий

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 Катерина Горбач. Чапля серед вішаків.
10 Ліда Палій. Тіні і люди.
16 Гуї-Мінг Ванг. Тао є там, де його знайти.
22 Віра Вовк. З нових поезій.
27 Остап Тарнавський. Чи мовчала українська муза під час війни?
35 Іван Фізер. Пощо? І для чого?
40 Святослав Гординський. Балянс культурних втрат.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 51 Григорій Костюк. Теорія і дійсність (IV).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 69 Роман Рахманний. Не словом єдиним (I).
92 Мирослав Прокоп. Події, що віщують грозу.

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

- 97 Анна-Галя Горбач. З Царгороду до Арголіди.

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- 115 Будівник імперії (Марта Богачевська) — З туристської перспективи очима автохтона (Дарія Ребет) — «За що тебе розп'ято? За що тебе убито?» (Ю. Кминовий).

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

У серії «Суспільно-політична бібліотека» появилися:
ч. 7 (26) — Документи ч. 5

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПІД СУДОМ КІЇ

Матеріяли з процесів В. Чорновола, М. Масютка,
Б. Гориня та ін.

На зміст книжки складаються такі розділи: Справа Вячеслава Чорновола — Справа Михайла Масютка — Справа Михайла Озерного — Справи Ярослава Геврича, Івана Геля та Ярослави Менкуш — Справа Михайла Гориня — Справа Святослава Караванського — Звернення представників громадськості України — Приклади адміністративного переслідування за переконання — Додатки.

Книжка має 252 стор. Ціна — 4,90 ам. дол. у картоновій оправі, 5,90 ам. дол. у полотняній або відповідно в іншій валюті.

ч. 6 (25)

Анатоль Камінський

ЗА СУЧАСНУ КОНЦЕПЦІЮ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Передмова Мирослава Прокопа

Книжка має 136 стор. Ціна — 2,50 ам. дол. або відповідно в іншій валюті.

Обидві книжки можна замовляти безпосередньо в нашому видавництві, у його представників в окремих країнах або в усіх українських книгарнях.

У видавництві «Сучасність» вийшла друком книжка:

ДЕНІ ДІДРО

ЖАК ФАТАЛІСТ І ЙОГО ПАН

Повний текст у перекладі Івана Кошелівця

Роман про любов і надзвичайні пригоди двох мандрівників, які їхали невідомо звідки й невідомо куди, не знаючи мети своєї подорожі.

Роман має 280 стор. нормальної вісімки і коштує в окремих країнах:

Канада й США: 4 дол.

Німеччина: 15 НМ.

В інших країнах рівновартість 4 доларів.

Замовляти можна в усіх українських книгарнях або безпосередньо у видавництві «Сучасність».

Вийшли з друку два томи

АНТОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ НА ЗАХОДІ

КООРДИНАТИ

Упорядкували: Богдан Бойчук та Богдан Т. Рубчак

Вступна стаття Івана Фізера.

Том I має 404 стор., том II — 488 стор. Ціна кожного тому: в картоновій оправі — 4.90 амер. дол. або відповідно в іншій валюті; в полотняній оправі 5.90 амер. дол.

Книгарням та кольпортерам даємо 35% опусту.

Замовлення просимо надсилати на адресу нашого видавництва або його представників в окремих країнах.

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschnikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1970 рік

	одно число:	річно:
Австралія	0.80	8.40 дол.
Австрія	24.—	240.— шил.
Англія	0:7:0	3:12:0 фун.
Аргентина	1.50	15.— пез.
Бельгія	50.—	500.— бфр.
Бразилія	1.50	15.— н. круз.
Венесуела	1.20	12.— ам. дол.
Голляндія	3.50	36.— гул.
Канада	1.30	13.— кан. дол.
Німеччина	3.50	36.— им
США	1.20	12.— ам. дол.
Франція	5.—	50.— ффр.
Швейцарія	4.—	40.— шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 7,5 дол. річно.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Promenadeplatz
Kto Nr.: 22/20457
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на Ukrainianische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

